

Національна академія наук України

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

Т. І. Єременко

**ПОЛЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА
МЕНШИНА В УКРАЇНІ
В 20 — 30-ті рр. ХХ СТОЛІТТЯ**

Київ 1994

БРЕМЕНКО ТАЇСІЯ ІВАНІВНА — к.і.н., науковий співробітник Інституту історії України

У праці йдеться про долю польського населення в Україні у 20—30 роки. Розповідається про розселення поляків, участь у створенні та розвитку радянської системи, у кооперації та їх ставлення до колективізації, становище польської культури. Аналізуються численні факти репресивних заходів щодо польської національної меншини.

Автор вміщених матеріалів висловлює свою особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія: *С.В.Кульчицький* (гол. редактор), *М.Ф.Дмитрієнко*,
О.І.Гуржий, *В.М.Даниленко*, *В.С.Коваль*, *Н.А.Шип*,
О.І.Ганжа (відп. секретар), *І.С.Хміль*

Літературні редактори *Л.О.Корнієнко*, *М.Б.Озерова*

Оригінал-макет підготував *О.І.Мостяєв*

Коректор *С.М.Пільчевська*

Набір підготувала *Н.В.Шостик*

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

ВСТУП

На території України завжди жили люди багатьох національностей. Це зумовлювалося її географічним положенням в центрі Європи на перехресті шляхів із заходу на схід, з півночі на південь. Разом з українцями тут проживали росіяни, євреї, поляки, німці, болгари, греки, турки, молдовани та інші.

Однією з найчисленніших національних меншин в Україні була польська. Ще в XI ст. за часів князя Ярослава Мудрого поляки вже мешкали вздовж річки Рось. У XIV—XV ст. на землях Західної і Правобережної України, захоплених Польщею і Литвою, оселилася велика кількість поляків. У XVI—XVII ст. відбувалося їх масове переселення на Правобережну Україну. Міграційний рух захопив і Лівобережну її частину, а особливого розмаху набув після Люблінської (1569 р.) та Берестецької (1596 р.) уній. Саме тоді посилилася колонізація українського народу, що змусило багатьох корінних жителів писатися поляками. В часи визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького ще одна велика група поляків переселилася на Україну, чимало їх боролось на боці українського народу і залишилося тут. Після приєднання України до Росії на її території зберігаються маєтки польської шляхти і залишаються польські поселення. Три поділи Польщі у XVIII ст. (1772 р, 1793 р, 1795 р) за участю Росії теж сприяли міграції поляків на Україну.

Проживання на одній території з українцями, спільна боротьба за національне визволення обох народів сприяли тому, що українська земля стала для поляків рідною.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. на Україні, яка входила до складу Російської імперії, поляки були нацією, яка жорстоко пригнічувалася царизмом, особливо після боротьби за незалежність 1830—1831 рр., 1848 та 1863 років. Однак водночас

Існували й великі маєтки польської шляхти, католицькі костьоли, при яких працювали польські школи, друкувалися польські газети, студенти польської національності навчалися в українських університетах, викладачі-поляки читали лекції у багатьох вузах. Хоч і з обмеженнями, розвивалася польська культура

Нову можливість народам, які проживали на території Російської імперії, надала Лютнева революція 1917 року. Після неї на Україні почались історичні процеси становлення державності та національного відродження. Пробуджувалася національна самосвідомість усіх народів, які тут проживали.

Вперше на державному рівні питання про долю національних меншин підняла Українська Центральна Рада ще на початку 1917 року. В Генеральному Секретаріаті при секретареві в національних справах були призначені три товариша секретаря — від росіян, євреїв та поляків. У Малій раді польське населення представляли М.Міцкевич, а пізніше В. Рудницький.

Про визнання національно-персональної автономії йшла мова у III Універсалі Центральної Ради, оголошеному 20 листопада 1917 р. В ньому відзначалося: «Український народ, сам довгі літа борючись за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суцільних, тому оповіщаємо: що народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права та свободи самоврядування в справах їх національного життя»¹. В цей період створюються польські інститути культури (театри, бібліотеки, навчальні заклади, товариства, друковані органи).

В 1919 році в Україні проживали 467 435 поляків. Діяли 1265 польських початкових шкіл, в яких навчалися 76 053 дітей, та 36 середніх, де здобували освіту 7076 чол. В цих школах працювали 1717 учителів. 718 поляків були слухачами Київського університетського колегіуму².

Однак за недовгі часи існування Української Народної Республіки її уряд не встиг виконати всі директиви щодо національних меншин. Багато з них згодом взяли на озброєння більшовики. У національному питанні радянська влада проголосила політику інтернаціоналізму, рівноправність усіх націй та народностей, забезпечення розвитку національних меншин. Проте ця політика базувалася на принципах класовості та класової боротьби. Для її здійснення на Україні організуються

спеціальні відомства. У квітні 1921 року було створено відділ з національних справ при Народному комісаріаті внутрішніх справ УРСР, а в серпні — Рада національностей при Народному комісаріаті освіти УРСР.

У 1924 році ліквідується відділ з національних справ НКВС УРСР й створюється Центральна комісія національних меншостей (ЦК НМ) при ВУЦВК з польською секцією. При радах виникали спеціальні польські відділи, секції, комісії.

Паралельно створювалися спеціальні органи для роботи з різними національностями і при партійних органах. Так, у 1921 році було прийнято Положення про національні секції при партійних комітетах КП(б)У, підписане Ф.Коном і І.Куликом, у якому говорилося: «Для ведення агітації і пропаганди серед робітників і трудящих національних меншостей, для розробки і постановки перед партією і радянськими органами питання партійного і радянського будівництва, у рамках партійних постанов, які впливають з побутових та культурних особливостей цих мас, і для виконання спеціальних завдань партійних органів можуть створюватися при організаціях КП(б)У секції національних меншостей»³.

При ЦК КП(б)У в 1921 році було створено Польське бюро, яке функціонувало до 1931 року. До його складу входили Конарський С.М. (завідуючий), Матушевський Ф.І., Свіонтек Е.Е., Раворт Б.І., Свіонтек М.Л., Лонштейн І.Д. Тоді ж з'являлися польські бюро при губернських партійних комітетах, зокрема, при Харківському, Катеринославському, Одеському, Чернігівському, Волинському, Подільському⁴.

Мета даної праці — висвітлити долю польського населення України в 20—30-ті роки, простежити процес вирішення національного питання радянською владою в період її становлення та зміцнення. Для її написання залучені архівні матеріали і документи, багато з яких вперше вводяться до наукового обігу. Так, аналізуються документи і матеріали з національних питань в Україні, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), зокрема фонди Центральної комісії національних меншостей ВУЦВК, Наркомпросу УРСР, ВУЦВК, Комісії земельних справ та багато інших. Використані матеріали і документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), а також Державного архіву Київської області (ДАКО),

відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Рильського.

У 20—30-ті роки політика радянської влади щодо польського населення була відображена у періодичній пресі, газетних та журнальних статтях. Незважаючи на те, що ці матеріали мають тенденційний характер, вони варті уваги дослідників. У 30-ті роки в Москві видавався спеціальний журнал, присвячений національному питанню в СРСР, — «Революция и национальности», де, зокрема друкувалися статті про польську національну меншину в Україні. На жаль, польськомовна преса тих років збереглася дуже погано, частина газет була знищена у 30-ті роки при згортанні діяльності національних інститутів, інша — загинула разом з польською бібліотекою у підвалах колишнього польського дому в сучасному провулку Рильського.

Темі національних меншин в умовах Радянської України було присвячено ряд праць. Вони належали, насамперед, перу керівників різних органів, що здійснювали цю політику, — А.Б.Глинського, П.Буценко, В.Домбаля (він писав під псевдонімом В.Теньгоборський), М.Василенка. Виходили в той час загальні праці, присвячені національній політиці в цілому⁵, а також окремим національним меншинам, і, зокрема, польській⁶. У 1927 і 1931 роках побачили світ матеріали і документи першої і другої нарад з питань роботи серед національних меншин⁷. Частина цих видань була знищена у 30-ті роки.

Довгі післявоєнні роки радянські історики не торкалися проблем національних меншостей в Україні у міжвоєнний період. Однак у 60-ті роки робляться перші спроби їх дослідження, наприклад, у статті П.П.Бачинського «Здійснення ленінської національної політики на Україні (1921—1925 рр.)»⁸. У 1977 році з'являється праця В.А.Горного та її. Луковцевої⁹, присвячена полякам в СРСР у 1921—1929-ті роки, у тому числі польському населенню України, але національні процеси досліджуються у руслі діяльності комуністичної партії. В ній розповідається про створення спеціальних органів для роботи з польським населенням, багато уваги приділяється польсекціям, що діяли при партійних комітетах, висвітлюється робота інститутів національного розвитку (сілрад, нацрайонів, навчальних закладів, наукових та культурних установ), участь поляків у процесі побудови соціалізму. Стаття написана на базі колекції документів ЦПА ІМЛІ, витримана в дусі 70-х років. В ній досліджуються тільки позитивні риси процесу, Ігноруються деякі проблеми, недоліки, замовчу-

ється подальша жаклива доля польського населення в СРСР у другій половині 30-х років, а деякі питання взагалі фальсифікуються, як наприклад, підпал середньої школи у селі Гречани «куркулями», підготовка польського населення до участі у першому всесвітньому з'їзді зарубіжних поляків у Варшаві тощо.

Широко починає досліджуватися питання історії національних меншин в Україні 20—30-х років з кінця 80-х років. Пріоритет у цій справі належить Б.В.Чирку, який написав цілий ряд праць, як загального плану, так і присвячених окремим національностям¹⁰. Цей автор вперше дав огляд архівних матеріалів і документів двох архівів України — ЦДАВО та ЦДАГО — щодо національних меншостей¹¹. І лише у 90-ті роки в Україні з'являються публікації, присвячені різноманітним питанням польського населення. Так, Г.Й.Стронський вивчає польські сілради в Україні, і зокрема польський національний Мархлевський район¹². А.А.Кондрацький висвітлює терор та переслідування поляків радянською владою¹³. Нещодавно вийшли друком ще дві статті, які розширили історіографію проблеми¹⁴. Усі перелічені праці відкрили ще один напрямок історичних досліджень. До наукового обігу введено багато архівних матеріалів і документів, але багато ще питань проживання польського населення в Україні залишаються білими плямами в історії, зокрема доля католицького духовенства, репресії проти польської інтелігенції, справа ПВО та ряд інших. Частково це пов'язано з тим, що досі недоступними для дослідників залишаються архіви ГПУ та НКВС України.

Велику увагу вивченню історії польського населення в Україні приділяли польські історики. Незважаючи на неможливість аж до кінця 80-х років працювати в радянських архівах, вони видали чимало публікацій з цього питання. Так, стаття Я.Собчака¹⁵ присвячена участі польського населення СРСР в будівництві радянської держави (1917—1928 рр.), однак у ній розглядається тільки позитивний досвід. Розвиток польське! культури в СРСР досліджує у своїй монографії Крестина Шероцька¹⁶.

Так само, як і в Україні, в Польщі новий період у дослідженні цієї теми почався з кінця 80-х років. Найбільша кількість праць друкується у 90-ті роки, що зумовлено новими політичними реаліями в обох країнах і зокрема — розсекреченням багатьох архівних документів/Незважаючи на те, що в Україні у 20—30-ті роки проживало 60 % польського населення Радянського Союзу,

всі праці мають загальний характер і лише наводяться приклади з життя польської меншини в Росії, Білорусії, Україні. Це статті, розділи збірників і окремі монографії Е.Можи, В.Лизак, Е.Седлецького, А.Патека, Я.Купчака та інш.¹⁷ В них по-новому, різнобічно розглядаються проблеми польського населення, при цьому досліджується як позитивний, так і негативний досвід, об'єктивно і зважено висвітлюються складні, неоднозначні процеси.

Окремо необхідно відзначити монографію М.Іванова¹⁸, яка вийшла в Польщі у 1991 р., про поляків в СРСР у 1921—1939 рр. — «Перший покараний народ...» Ця праця відрізняється найбільш повним та солідним, як на сьогодні осягненням проблеми. І хоча події в Україні вплетені в канву загальносюжетних, долі польського населення в Україні приділено багато уваги. На жаль, ще і досі більшість польських істориків розглядають Україну, як складову частину СРСР, забуваючи про її специфічний розвиток й особливості. Тому в даній праці автор зробила спробу висвітлити ті характерні особливості історичного розвитку, що притаманні суто Україні

1. СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ В 20-ТІ РОКИ

Щоб утримати свою владу, більшовики приділяли величезну увагу ідеологічній обробці населення. Оскільки Російська імперія була багатонаціональною державою, то національне питання набувало особливої важливості. І від того, чи підтримають нову кладу народи різних національностей, значною мірою залежало саме її існування. Саме тому ще під час громадянської війни була розгорнута широка ідеологічна кампанія по більшовизації населення України, адже тут проживали численні національні меншини.

П.Калениченко у своїй монографії, присвяченій участі поляків у жовтневій революції та громадянській війні, висвітлює роботу комуністів-поляків серед польського населення України. Він пише про створення польських секцій при відділах народної освіти Одеси, Харкова, Катеринослава, Києва та Інших міст, польських клубів, шкіл та проведення більшовицької агітації серед поляків.

У 20-ті роки національна політика радянської влади виходила з завдань соціалізації суспільства та курсу на світову революцію. Важливість привернення поляків на бік радянської

влади зумовлювалася їх прикордонним розселенням та статтями Ризького договору, де йшла мова про права національних меншин.

Польське населення було розпорошене по всій Україні, 85% його мешкало на Правобережжі. За переписом 1920/1922 р, поляків налічувалося 3098000 чол., з них 53% жили в Волинській губернії. Ці дані дуже приблизні, оскільки частина поляків боялася заявити про свою національну належність, до того ж, частина переписувачів вважала, що в Україні живуть тільки українці. За переписом 1924 року, в Україні проживало 239429 чоловік польського населення, з них 8818—у Катеринославській губернії, 31672—Подільській, 16133—Одеській, 42203—Київській, 6190—Харківській, 1000407—Волинській, 1331—Чернігівській, 30370—Донецькій, 21307—Полтавській²⁰.

У 20-ті роки в Україні серед польського населення мали місце міграційні процеси, відбувалася репатріація поляків після підписання з Польщею Ризького договору, їх переселення в прикордонні райони із-за меж України.

За даними перепису 1926 року, на Україні проживали 460402 громадян польської національності, що становило 1,6% населення республіки. В Україні налічувалося 60% поляків, що проживали в Радянському Союзі²¹. Більша їх частина мешкала на селі. Проте під час проведення цього перепису було допущено багато помилок. Деяких поляків записували українцями. В польськомовну газету «Серп» надходило багато скарг від польського населення щодо хиб у проведенні перепису. Наприклад, невірно була переписана національність жителів села Тинного Кулинського району Кам'янецької округи, населених пунктів Млаків, Ксаверівка, Гута-Яцковецька. Після надходження скарг комісія провела в цілому ряді сіл, де мешкало польське населення, повторний перепис. Так, у селі Майдан-Віньковецький перший раз було зафіксовано 1105 жителів, з яких 463 (41,9%) записані поляками, 624 (58,1%) чоловік—українцями. Під час повторного опитування там налічувалося 1113 чол., з них 791 (71,1%)—поляки. У селі Тевелевка Романівського району Волинської округи переписувач учитель Хорьков усіх поляків записав українцями, пояснивши, «що, оскільки живе на Україні, то певно і є українцями». В селі Завадовка переписувач А.А.Гуцак також на тій же підставі зарахував поляків до українців²².

Після повторного перепису на початку 1927 року кількість польського населення в Україні становила 476,4 тис.чол. Отже, з 29 млн. населення республіки близько півмільйона були

поляками, як! серед національних меншин займали третє місце після росіян та євреїв. Вони в основному заселяли західні прикордонні регіони республіки. У Волинській окрузі їх проживало 86,6 тис. чоловік (18,2% від усього польського населення України); Шепетівській — 60,2 тис. (12,6%); Проскурівській — 58,5 тис. (12,3%); Бердичівській — 48,4 тис. (10,2%); Коростенській — 40,6 тис. (8,5 %).

Кам'янецькій — 30,2 тис. (6,3%); Київській — 26,1 тис. (5,5 %); Тульчинській — 11,1 тис. (2,3%). Незначна кількість поляків мешкала у східних та південних округах — 7 тис. (1,5%) у Харківській, 7,3 тис. — у Дніпропетровській (1,5%), 8 тис. — у Білоцерківській (1,7%), 5,2 тис. — у Мелітопольській (1,1%), 4,7 тис. — у Херсонській (0,9 %). Більшість поляків жила у сільській місцевості — 377688 чоловік (80,3 %), і 98747 (19,7 %) — в містах²³. Згідно з переписом 1926 року, в Україні проживало 80,1 % українців та 19,9 % національних меншин, з яких:

росіяни становили	9,1 %
євреї	- 5,4 %
поляки	— 1,6 %
німці	— 1,4 %
молдавани	— 0,9 %
греки, болгари, чехи, білоруси, татари та інші	— 1,4 %

Населення	Українці		Росіяни		Поляки	
	абсолют.	%	абсолют.	%	абсолют.	%
міське	2536499	10,9	1343689	50,2	98747	19,7
сільське	20682361	89,1	1333477	49,8	377688	80,3
разом	23218860	100	2677166	100	476435	100

У національних селах проживало 25,2% польського населення, у змішаних селах — 54,1%²⁴.

Коротко спинимося на економічному, соціально-політичному, релігійному та культурному становищі польського населення. Характер ведення сільського господарства у польських жителів був такий само, як в українців та росіян. Серед них був більш високий рівень письменних (на 1000 поляків — 454 письменних, на 1000 українців — 285). Від українців поляки відрізнялися віросповіданням — у своїй більшості вони були католиками і духовенство мало великий вплив на них. У 1924 році у Волинській губернії діяло 60 костьолів, в яких відправляли треби 33 ксьондзи.

у Подільській губернії—78 костьолів і 32 ксьондзи, відповідно, у Київській—52 костьоли і 23 ксьондзи. В той же час продовжувалося будівництво нових костьолів. У 1925 році на Україні діяли 332 римсько-католицькі громади, існували «терціарські» релігійні гуртки та «ружицькі»²⁵.

Загалом керівні органи радянської влади мали певну упередженість щодо поляків: наприклад, у звіті Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК (за 1924—1925 рр.) давалася така характеристика польському населенню: «В економічному відношенні поляки мало чим відрізняються від навколишнього українського населення. В політичному відношенні до недавнього часу характеризувалося таким чином: 1) Зовсім не похитнувся за часів революції вплив католицького духовенства, що використовувало свій вплив проти радянської влади, масове охоплення всіх верств польського населення релігійними організаціями. 2) Заляканість та недовіра до радянської влади як наслідок національного та релігійного гніту в період царизму, що посилюється умовами війни з білополяками, а також неправильним підходом до населення з боку місцевої влади. 3) Національна солідарність бідноти із заможними колами (які орієнтуються на білу Польщу), що проявляється у відмові від розкуркулення та невходженні до КНС. 4) Відсутність партійних та комсомольських осередків, а також радянського активу у польських селах»²⁶.

Як вже відзначалося, при Всеукраїнському Центральному виконавчому комітеті була створена Центральна комісія у справах національних меншостей з польською секцією, при ЦК КП(б)У працювало Польбюро. При виконкомах і парткомітетах існував спеціальний апарат. На цю систему покладалися обов'язки щодо здійснення практичних заходів радянської влади у розв'язанні національного питання.

У 20-ті роки органи державної влади і партійні комітети приділяли велику увагу роботі серед польського населення з метою залучення його до активної діяльності в будівництві соціалізму та закріплення в його свідомості довіри до радянської влади.

У звіті Польського бюро КП(б)У про роботу польських відділів і секцій при губернських партійних комітетах України за період з 1 жовтня 1920 р. по 1 січня 1921 р. простежується, як розпочиналася робота серед польського населення у Харківській, Волинській, Київській, Катеринославській, Подільській, Одеській губерніях. Вона, зокрема, включала в себе організацію

клубів, агітацію за радянську владу, відкриття бібліотек і хат-читалень, ліквідацію неписьменності²⁷.

У 1921 році робота Польсекції спрямовувалася на проведення агітації та пропаганди серед біженців і військовополонених поляків, репатрійованих до Польщі за Ризьким договором. Комуністична партія тоді вважала своїм основним завданням здійснення світової революції і тому намагалася залучити на свій бік різні нації, щоб використати їх для встановлення радянської влади. Від'їжджаючим полякам, зокрема, давали соціалістичну літературу, проводили для них мітинги, роз'яснювали переваги соціалізму.

В 1922 році Польбюро ЦК КП(б)У визначило як мсту своєї діяльності «проникнення партійного впливу у товщу польського трудового населення». Для цього тільки того року на Україну з Москви прибуло 44 комуністи, які володіли польською мовою, з них 27 — до Київської губернії, 9 — Волинської, 4 — Подільської, 2 — Харківської, 2 — Запорізької, 1 — Одеської²⁸.

З 1922 року Польбюро ЦК КП(б)У очолював Б.Скарбек (справжнє прізвище Болеслав Шацький) польський комуніст, політемігрант. Проводячи свою національну політику, Польбюро видавало різні циркуляри, наприклад: Циркуляр № 5 по вилученню церковних коштовностей, № 6 — вказівки щодо проведення партійної роботи серед польського населення, № 11 — про святкування річниці Жовтневої революції, № 13 — про антирелігійну пропаганду, № 14 — (цілком таємно) про обов'язок губернських і повітових польбюро збирати матеріали і повідомляти про будь-які прояви контрреволюційної агітації на місцях. Була проведена «чистка» педагогічних колективів у Київській, Подільській і Волинській губерніях²⁹.

ЦК НМ при ВУЦВК складала свої плани роботи серед польської національної меншини. А саме:

— обстеження різних районів, де проживало польське населення, з метою вивчення становища і настроїв. Вивчення ставлення до радянської влади;

— перевірка роботи національних сільрад, судових камер, шкіл, бібліотек, хат-читалень;

- організація видання літератури польською мовою;

— підготовка виборів і перевиборів у ради. Залучення польського активу до роботи в радянському апараті. Використання виборчої кампанії до рад і на з'їзд для більш повного залучення трудящих поляків до радянського будівництва³⁰.

Характерною ілюстрацією прагнення радянської влади залучити на свій бік поляків є відозва делегатів-поляків ІХ Всеукраїнського з'їзду Рад (1925 р.) до польського трудящого населення радянської України, в якій, зокрема, говорилося: «Радянська влада, яка записала у своїх програмних документах гасло самовизначення нації, закликала польські трудящі маси до спільної праці над створенням нового ладу, який заснований на братерстві та взаємній допомозі всіх трудящих. ...Проте на початку активна участь в радянському будівництві на Україні широких верств селян і робітників польської національності зустрічала багато перешкод. Однією з головних перешкод, яка затримала швидкий культурно-громадський розвиток усієї України, була поразка революційного руху у самій Польщі. В той час, коли в нібито незалежній Польщі переслідується українське й білоруське населення, коли польські буржуазія й поміщики відбирають у цього населення землю, заселяючи її військовими колоністами, переслідують освіту на рідній мові, закриваючи українські й білоруські школи, знущаючись з вчителства. ...У Радянській же республіці розвивається польська шкільна справа, видаються польські газети й книжки, надається повна можливість польському трудящому люду брати участь у всіх державних й громадських установах. Радянський уряд у всіх польських селах організує польські сільські ради, існують й організуються нові польські суди... Ми, поляки і польки,— делегати ІХ Всеукраїнського з'їзду Рад закликаємо всіх трудящих поляків України до діяльного співробітництва з Радянською владою»³¹. Безперечно, подібні звернення певною мірою впливали на свідомість польського населення на Україні, на зростання його довіри до радянської влади.

Важливою складовою частиною національної політики в 20-ті роки була так звана «коренізація», що означало висунення на відповідальні радянські й партійні посади представників національних меншин. В місцях проживання поляків уся адміністративна і культурно-просвітницька робота повинні були проводитися виключно польською мовою. Для цього розгорталася мережа закладів по підготовці національних кадрів.

У 1925—26 рр. на Україні вперше проводилася виборча кампанія до рад рідною мовою. Представники національних меншостей вводилися до всіх виборчих комісій. У фондах ЦДАВО України збереглися списки й бюлетені, надруковані польською

мовою, які розсилалися на місця проживання поляків. Було надруковано 150 тис. карток, стінні плакати польською мовою.

Серед поляків була найбільша активність у виборах національних рад 63,5%, тоді як у середньому по Україні — 54%, 1% поляків у містах був позбавлений виборчих прав та 0,9% — на селі.

В результаті цих виборів до рад увійшли представники різних національностей. До ВУЦВК було обрано 9 чоловік польської національності. Серед них: С.В.Косіор, К.Ф.Квятек, І.Я.Штейнберзький, С.Л.Шимановський, Я.Д.Саулевич. Депутатами сільських рад стали 3527 поляків (1,4 %), у тому числі 1072 чол. — національних рад. З понад 13 360 депутатів, обраних до міських рад, 242 (1,8%) становили поляки. В окружних виконкомках їх було 38, а у губвиконкомках — 17³².

Національний склад рад та виконкомів після перевиборчої кампанії 1926/27 рр. викладав так³³:

Ради	українці		росіяни		поляки	
	абсолют.	%	абсолют.	%	абсолют.	%
сільради	218731	87,8	13813	5,5	3679	1,5
селищні ради	5440	56,0	1933	19,9	120	1,2
міськради	6067	43,8	4098	29,6	265	1,9
райвиконкоми	10454	80,1	1235	9,5	217	1,7
окрвиконкоми	1348	58,2	507	21,9	53	2,3
ВУЦВК	232	58,6	103	26,0	10	2,5

Водночас у більшовиків на шляху соціалізації польського населення зустрічалися й серйозні труднощі. ЦК НМ при ВУЦВК у грудні 1925 р. відзначала: «Внаслідок сильного національного пригноблення в минулому, а також колишньої війни з білополяками, польське сільське населення до недавнього часу було залякане й утримувалося від активної участі в радянському будівництві, а польська біднота — від розкуркулення своїх поміщиків, перебуваючи під величезним впливом ксьондзів, яке так і не похитнулося. Головна робота щодо польського населення — це створення шкіл й національне районування»³⁴.

З 1925 року в районах, де переважало польське населення, за постановою РНК УРСР від 29 серпня 1924 р. почали виділятися польські національні сільські ради. При цьому сесією ВУЦВКа (1925 р.) було знижено встановлену раніше норму населення при

організації національної ради з 1000 до 500 жителів й для створення національного району—з 25000 до 10 000 чол.

До 1 квітня 1925 р. на території України, включаючи й автономну Молдавську РСР, було створено 15 польських сільрад, у жовтні—вже 64, у березні 1926 р.—81, у квітні—129, а на 1 квітня 1927 року їх налічувалося 139. Крім того, поляки були представлені в 39 радах інших національних районів³⁵. Причому, в 1927 р. польські сільради на території України розподілялися таким чином: у Бердичівській окрузі функціонувало 14 польських сільрад, які охоплювали 7223 поляків Бердичівського, Козятинського, Махнівського, Ружинського, Уланівського, Чуднівського та Янушпільського районів; у Волинській окрузі 47 польських сільрад охоплювали 441622 поляків з Баранівського, Володарського, Звягельського, Іванівського, Коростишівського, Дулінського, Пулінського, Радомишльського і Мархлевського районів; у Вінницькій окрузі працювало 2 польських сільради в Таврівському районі, де проживало 1923 поляки; у Коростенській окрузі 24 польських сільради об'єднували 15777 чоловік з Баранівського, Городняцького, Ємільчинського, Лучинського, Малинського, Олевського, Овруцького і Ушомирського районів. У Київській окрузі було організовано 5 польських сільрад на території Брусилівського, Бородянського, Макарівського, а також Хабнянського районів, де проживало 2606 поляків. У Кам'янецькій окрузі було 10 польських сільрад з 5556 мешканцями Вінковецького, Довжокського, Дунаєвського, Маківського, Мінковецького, Н.Ушицького і Смотрицького районів. У Мелітопольській окрузі діяли 3 польських сільради на території Лепетихського й Н.Сірогозьського районів, де проживало 1930 поляків. У Могилівській окрузі одна польська сільрада у Барському районі охоплювала 777 поляків. У Проскурівській окрузі було організовано у Войтівецькому, Волочиському, Вовковинецькому, Городоцькому, Проскурівському, Фельштинському, Юринецькому, Лятичевському, Михалпільському й Чорноострівському районах 16 сільрад, які охоплювали 20734 поляків. 778 жителів польської національності Браславського району Тульчинської округи сформували свою сільраду, 11369 поляків Снігурівського району Херсонської округи—свою. У Шепетівській окрузі на території Аннопільського, Антонівського, Базалійського, Красилівського, Плужанського, Полонянського, Славутського й Судилівського районів, де проживало 12920 поляків, діяло 14 польських сільрад. У Молдавській автономній РСР, яка в той час входила до УРСР, працювала одна польська сільрада, яка охоплювала 448 поляків³⁶.

Всього на Україні в 1927 р. діяло 139 польських національних сільських рад, які охоплювали 33774 сільських господарств з 160 тис. чоловік, тобто третю частину польського населення. Найбільш численними були Гречанська сільрада Проскурівської округи (3675 чол.), Мархлевська Волинської округи (3485 чол.), Буртинська Шепетівської округи (3161 чол.)³⁷. Однак більшість польського населення не мала своїх національних рад.

Створення системи польських сільрад мало на меті якомога скоріше й досконаліше втілити на практиці більшовицьку політику соціалізації, залучити на бік радянської влади численні маси селян-поляків.

Звичайно, новостворені польські сільські ради працювали по-різному, мали далеко не однакові можливості для розвитку. Це, зокрема, показало їх обстеження, проведене з 15 квітня по 15 жовтня 1927 року за ініціативою і ухвалою Першої Всеукраїнської наради комітету з питань роботи серед національних меншостей. Перед комісією, спеціально створеною для проведення обстеження, було поставлено завдання — з'ясувати досягнення національних сільських рад у соціалістичному будівництві, проаналізувати їхній бюджет, виявити участь сільських жителів у громадсько-культурному житті.

Під час цієї кампанії було обстежено 136 польських сільських рад, докладні акти про це зберігаються у Центральному державному архіві органів влади та управління України. Ці документи дають цікаву картину економічного, політичного, культурного життя польських сіл.

На Київщині було обстежено п'ять польських сільрад у селах Марарівська-Буда, Юзефове, Федорівка, Ракса та Ламберті. «Однак сільради працюють ще кволо, кволо налагоджується й робота комісій. У чотирьох сільрадах немає КВД і хат-читалень. У трьох немає приміщень для сільрад і шкіл», — повідомляв голова комісії з обстеження завідуючий секцією бюро нацмен Київського окрвиконкому Насаржевський

Гречанська сільрада Проскурівського району була створена у лютому 1927 року; їй підпорядковувалось одне село з населенням 3 656 чол, з яких 3 408 — поляки, 187 — українці, 53 росіяни та інші. До складу сільради було обрано 52 чол, 51 — поляк і один українець. У селі 802 господарства, 2071,7 дес. землі у середньому по 2,5 дес. на господарство. Але вони різні: 47 господарств мали до 1 десятини землі, 396 — до 2 дес, 172 — до 3 дес, 97 — до 4 дес, 65 — до 5 дес, 25 до 6 дес У 500 гос-

подарствах не було коней, у 218 — по одному коню, у 84 — по два. 141 господарство не мало великої рогатої худоби, 593 господарства — по одній корові, 68 — по дві. Селу належало 33 десятини суспільного лісу, 11 дес. було в індивідуальному володінні. В 1924 році 7 господарств в Гречанах з 32 дес землі об'єдналися у колгосп, який мав двоє коней, сіялку, кінну молотилку, два плуги, два пропашника. Рогату худобу тримали індивідуально. У 1927 році у колгоспі засіяли 2 дес. конюшини, 13 дес. цукрових буряків і на решті землі — пшеницю. З двох дес. було зібрано 250 пуд. зерна. Колгосп отримав кредит 800 карбованців на придбання сільськогосподарських машин на 5 років. 430 чоловік у селі були у Сільськогосподарському кредитному товаристві, при якому працювала черепична майстерня. 131 чол. об'єднувались у споживчій кооперації. В Гречанах працювала польська школа семирічка, де навчалося 398 учнів, дитячий садок для 32 дітей, ясла, сільбуд. На село надходило 14 екземплярів газети «Серп». Були організовані осередки МОДРу, КП(б)У, ЛКСМУ. У Гречанах існувало близько 20 релігійних гуртків, 370 чоловік входило в терціярське товариство³⁹.

Село Гречани було одним з самих великих польських сіл. Саме тому у 1930 році розглядалися плани створення з центром у Гречанах ще одного польського національного району в Україні, але зміни у національній політиці радянської влади не дали здійснитися цим планам.

Актами обстеження були визначені найкращі польські сільські ради: Тарабанівська Вінницької округи, Остойська Дунаєвецького району Кам'янецької округи, Юзефівська Брусилівського району Київської округи, У Шепетівській окрузі — Трісецька, Селецька, Городнявська, Слобідько-Красилівська, Федорівська сільрада Новоград-Волинського району Волинської округи. Киселівська сільрада Снігіривського району Херсонської округи, Війтовецька, Яхновецька, Новобубнівська Проскурівської округи. Зольненська сільрада Коростенської округи. В Бердичівській окрузі найкращими були польські ради: Листопадівська Махнівського району, Рижівська Чуднівського району, Лісово-Слобідська Янушпільського району та інш. Всі вони були премійовані цінними подарунками⁴⁰.

Як приклад однієї з найкращих сільрад можна привести Війтовецьку, яка об'єднувала села Війтовці та Писарівку з 1034 чол. населення, з них 869 польської національності. З 213 господарств — 118 бідняцькі, 92 — середняцькі, 3 — заможні. 7 госпо-

дарств об'єдналися в товариство по спільній обробці землі. Споживча кооперація мала 423 пайщика з капіталом 1218 крб. Комітет незалежного селянства об'єднував 60 осіб, Товариство взаємної допомоги — 141 Діяла трудова школа, де навчалися 62 учні, хата-читальня з бібліотекою з 50 книжок, пункт ліквідації неписьменності, який відвідувало 70 чоловік (усього неписьменних було 286 чол.). При польській раді працювали три комісії: земельна, адміністративно-фінансово-господарчо-санітарна та освітня⁴¹.

Тарабанівська польська сільрада Вінницької округи працювала з лютого 1927 року і за час свого існування ліквідувала недоїмки, почала будувати сільський будинок, заснувала артіль для спільної обробки землі, всю бідноту охопила КНС. Всі діти навчалися в школі⁴².

Остойська сільрада утворила машинно-тракторне товариство, КНС, займалася охороною лісу, влаштувала хату-читальню⁴³.

Поряд з найкращими були визначені й найгірші польські сільські ради. Наприклад, Шаровецька сільрада Проскурівського району, яка об'єднувала 1863 поляків. Там на одне господарство у середньому припадало 2 дес. землі, але колективних форм ведення господарства створено не було, до споживчої кооперації входили 93 пайщика, до КНС — 44 члени. Дві сільські трудові артілі по виробництву хусток та цегли об'єднували лише 17 чоловік. Доходи сільрада одержувала, віддаючи землю в оренду⁴⁴.

Кампанію перевірки роботи польських сільських рад широко висвітлювали газети «Вісті», «Комуніст», «Пролетарська правда», «Радянська Волинь» та інші, а особливо польськомовні — «Серп» та «Голос молодіжи».

Підбиваючи підсумки обстеження, комісія виявила, що з 139 польських рад землевлаштування було проведено в 62, причому найкращим чином — у Коростенській, Проскурівській та Бердичівській округах. У 91 сільській раді були створені споживчі товариства. Товариства по спільній обробці землі існували: 4 — в Бердичівській окрузі, 2 — Кам'янецькій, 2 — Проскурівській та 1 — Вінницькій. Машинно-тракторні товариства працювали: 2 в Проскурівській, 2 в Херсонській та 13 в Волинській округах. У Шепетівській, Кам'янецькій, Проскурівській, Херсонській та Вінницькій округах були створені 7 сільськогосподарських колективів⁴⁵.

Серед польського населення розгорталися різні форми кооперації (дані на 1.X.1927 р.):

Види кооперації	українці		росіяни		поляки	
	кількість членів	%	кількість членів	%	кількість членів	%
споживча	1844438	81,3	202 271	8,9	18860	0,8
сільського сподарська	1186 548	89,3	62214	4,8	10301	0,8
кустарно-промислова	41384	40,2	6849	6,6	1263	1,2
Інвалідна	4382	59,7	1081	14,7	57	0,8

Комітети незаможного селянства⁴⁶.

Кількість:	українських	російських	польських
КНС на 11V. 1927 р.	10333	328	120
членів КНС на 1.IV.27 р.	890562	(93,5 %)	80795
членів КНС на IV.28 р.	930965 (89,5 %)	37920	(3,6 %)

З притаманним для того часу пафосом і явним перебільшенням на засіданні президії ВУЦВК заступник голови ЦК нацмен Я.Саулевич відзначив значні успіхи в «радизації» села: «Польське селянство, незважаючи на вплив клерикальних організацій, бере активну участь у створенні сільрад. За два роки, що минули, у польських селах були створені комсомольські й партійні осередки, випадки національної ворожнечі трапляються дуже рідко». Підкреслювалося, що скоротилась кількість бідняцьких господарств, зросли темпи кооперування польського селянства, споживча кооперація охопила 64% господарств, «спільно з українською біднотою трудяще польське селянство на виборах активно бореться з куркулями»⁴⁷. У вересні 1925 року було виділено польський національний район — Довбишанський у Волинській окрузі.

Політика радянської влади щодо поляків була скоріше пропагандистською, ніж національною. Особлива увага до польського населення України пояснюється загальними завданнями більшовиків, а саме курсом на світову соціалістичну революцію, початок якої планувався в Польщі. Ця країна безпосередньо межувала з СРСР, більшовики планували здійснити там революцію, приєднати Польщу до Радянського Союзу. Для цього планомірно формувалися комуністичні кадри з людей польського походження, створювались органи національного управління, адміністративно-територіальні одиниці, партійні осередки, національні райони, національні закла-

ди. Однак у цій політиці були відкинуті національні особливості поляків, вона була спрямована тільки на «советизацію» цього народу, залучення його до будівництва соціалізму.

2. СТВОРЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РАЙОНУ ТА ЙОГО СТАНОВИЩЕ В 20-ТІ РОКИ

Всі процеси, що відбувалися серед польського населення України, як у краплині води відбилися в польському національному районі. Ідея його створення біля кордону з Польщею як бази просування соціалістичної революції на захід належала комуністам Ф.Кону та Ю.Мархлевському, яку вони висловили ще на початку 20-х років на одному з конгресів Комінтерну.

Для реалізації цієї ідеї з 1923 по 1925 роки з Росії у Волинську губернію, а також Білорусію, на землі колишніх польських магнатів, було переселено більш як 30 тис. польських родин⁴⁴.

Національні адміністративно-територіальні одиниці створювалися, як уже згадувалося, на основі постанови РНК УСРР від 29 серпня 1924 року «Про виділення національних районів і сільрад», якою визначалася норма для національного району — 10 тис. чол. Того ж року було прийнято рішення про створення польського національного району.

Перед цим була проведена велика підготовча робота, обстежено 150 населених пунктів у Житомирській окрузі, де переважало польське населення. Для організації цієї роботи до Житомирської округи був направлений керівник Польсько! секції ЦК НМ ВУЦВК Ян Саулевич, який у звіті «По справі організації польського національного району» дав його докладну характеристику. Він зауважував, що район розташований далеко від залізниці, не має телефонного та телеграфного зв'язку, економічно відсталий. Щодо культурно-освітнього життя відзначалося, що частина поляків (заможні) дуже добре володіла польською літературною мовою, а у бідних родинах у побуті поряд з польською використовувалася українська мова, і навіть українське та єврейське населення польських сіл дуже добре розмовляло польською мовою. Національних конфліктів у районі не спостерігалось, а у бідняцьких родинах мали місце змішані шлюби. Не розділяли українців й поляків і різні релігії. Поляки, в яких була дуже розвинута національна самосвідомість, вимагали створення національних шкіл та інших організацій,

хоча при опитуванні виявилось, що багато з них не вірили, «як це українці дозволять мати полякам свій район»⁴⁹.

Після цього обстеження Постановою малої президії ВУЦВКА прот. № 10/215 п. 22 від 1925 року польський національний район було вирішено створити на базі Довбишанського району Житомирської округи. Він формувався виключно з польських сіл, селищ, хуторів, розташованих вздовж кордону з Польщею.

До складу польського національного району були включені польські сільські ради: з Новоград-Волинського району— Чернецько-Слобідську з трьома населеними пунктами, де проживали 2370 чол, з яких 2051 (86 %) — поляків, 264 — українців і 55 — німців; Владенську сільраду з 4 селами (1008 чол. населення, з них 47% поляки); з Баранівського району— 7 сільрад: Кам'яно-Бродську з населеними пунктами, де поляки становили 34%; Тартанівську сільраду з 5 селами (61% польського населення), Любарсько-Гутську сільраду з 3 населеними пунктами, де мешкали 93% поляків, Турівську сільську раду, яка охоплювала 5 населених пунктів з 94 % польського населення; Мар'янівську сільраду з 4 населеними пунктами, де поляків було 81%; Явненську сільраду у складі 4 населених пунктів, 63% населення яких було польське, Гуто-Жаборицьку сільраду з 3 населеними пунктами (74% польського населення). До польського національного району приєднувалися також 5 польських сільрад з Пулинського району, 5 — з Чуднівського, 2 — з Маріупольського⁵⁰.

Спочатку до Довбишанського польського району було включено 26 сільрад, які охоплювали 96 населених пунктів, де було 7557 дворів. Територія району налічувала 490 верст². Населення дорівнювало 40577 чол, з якого 28 336 (68,9%) були поляками, 8 098 (20,4%) — українцями, 2005 (7,1%) — німцями, 1319 (3,3 %) — євреями.

Польський національний район постійно зростав, його територія збільшувалася, з 1925 по 1932 роки до нього приєдналися нові населені пункти. У 1926 році площа району становила 620 верст², там проживали 42161 чол, з яких 30907 були польської національності. У 1930 році площа дорівнювала 660 км², а населення налічувалося 43 тис. чол. В 1931 році населення зросло на 6 424 чол. У 1932 році Мархлевський район увійшов до складу новоутвореної Київської області. У 1933 році площа району збільшилася до 856,4 км², а населення — до 54 319 чол.⁵¹ Більша його частина мешкала на селі, розселення переважно було хуторським.

У 1925—1926 рр. сілі>ськс господарство польського національного Мархлевського району характеризує ця таблиця⁵²:

Характеристики	В середньому по Волинській окрузі	По Мархлевському району
Десятин землі на 1 господарство	4,7	33
% засіву пропашних та інтенсивн. культур	—	14,2
Всього худоби на 100 господарств	268	245
Всіх сільськогосп. машин в сер. на 100 господарств	208	159
% госп, що орендують землю	1,9 %	0,3
% госп, що здають землю в оренду	2,4	2,3
% госп, що наймають робочу силу	4,7	3,5
% госп, що відчуждають робочу силу	293	41,2

На території району діяли 7 промислових підприємств. У Кам'яному Броді працювали порцеляновий завод з 174 робітниками та газшовий млин, у селі Тартак—смолокурний завод, у Довбишах—порцеляновий завод з 224 робітниками. У Новому Заводі працювали паровий млин і лісопилний завод, у Биковці—скляний завод з 320 робітниками, у Дубниках—кустарний шкіряний завод та черепично-цементна майстерня. Базари та ярмарки, які проводилися кожного тижня у Довбишах, Кам'яному Броді, Мар'янівці, Биковці та Прутівці, збирали багато людей з навколишніх районів. У Кам'яному Броді та Биковці діяла споживча кооперація, у Мар'янівці, Соболівці, Вілах та Жаборицькій Гуті—сільськогосподарська кооперація⁵⁵. Дрібну промисловість представляло 101 підприємство, з яких 98 були слюсарно-токарні. Працювало 136 вітряних млинів і 16 маслобоєн.

Під час формування району там було 15 релігійних общин, 3 костьолі: в Новому Заводі, Полосковці та Чернецькій Слободі, 4 каплиці— у Довбишах, Кам'яному Броді, Мар'янівці і Чернецькій Слободі. У районі працювало 15 шкіл, з них 19—польських. 3—українські, 1—німецька та 1 українсько-польська. Польські школи діяли в Довбишах, Адамівці, Мар'янівці, Биковці, Новому Заводі,

Соболівці, Полостівці, Дзикунці, Тартані, В'юнках, — змішана у Тетірці⁵⁴.

У Довбишанському районі з 309 членів сільрад 169 були поляки, 92 — українці, 32 — німці та 15 чоловік інших національностей. В Довбишах працювали 16 членів КП(б)У, з яких 8 — поляків, 4 — українця, 4 — єврея. В районі працювала організація ЛКСМУ, в якій було 147 членів, з них 36 — польської національності, 39 — української та 70 — єврейської⁵⁵.

У квітні 1926 року відбувся перший з'їзд Довбишанського району, на якому було вирішено дати назву польському національному району на честь Юліана Мархлевського — Мархлевський. В роботі з'їзду взяли участь 103 делегати та 500 гостей, у тому числі від ЦК ВКП(б) і КПП — Ф.Кон, від Польбюро ЦК ВКП(б) — С.Дзержинська, від ЦК КП(б)У — С.Лазоверт, від ЦК НМ ВУЦВК — Б.Скарбек. На з'їзді були обрані голова виконавчого комітету Мархлевського району — В. Олдаківський та секретар партійного комітету — Я. Струтинський⁵⁶. Делегати з'їзду, представники польського населення району говорили у своїх виступах про необхідність відродження господарств на селі, поліпшення побуту, розвитку польської культури, будівництва шкіл, ремонту шляхів, поліпшення справи охорони здоров'я. Новоутвореному польському районуві на з'їзді були піднесені цінні подарунки. Так, московське видавництво «Трибуна» подарувало два трактори з плугами, товариство «Праця» — радіоприймачі, польський відділ Наркомосу РРФСР — фотоскопи. У травні 1927 року відбувся другий з'їзд рад Мархлевського району.

Польському національному району приділяли багато уваги радянській партійній керівні органи. Район підпорядковувався безпосередньо ЦК національних меншостей ВУЦВК і Польбюро ЦК КП(б)У. Вони постійно тримали під контролем становище у районі.

Дуже уважно стежили за подіями на Україні, особливо за змінами в житті польського населення, в Польщі. Генеральне консульство в Харкові та Консульство в Києві постійно надсилали на адресу польського уряду інформацію з цього приводу, оцінюючи національну політику радянського уряду щодо національних меншин.

Так, у листі від 7 травня 1926 р. на адресу Міністерства закордонних справ Польщі говорилося про те, що створення польських сільрад та національного району має на меті лише залучити польське населення до радянської влади, полегшити проведення комуністичної пропаганди⁵⁷.

У 1927 році ЦК НМ було проведено обстеження праці польських сільських рад на Україні, у тому числі і Мархлевського району. Було проаналізовано бюджет сільрад, кооперативний рух, діяльність партійних та комсомольських осередків, функціонування шкіл, лікнепів, хат-читалень тощо. Всього було обстежено 29 польських сільрад у Мархлевському районі. Загальну їх характеристику дає таблиця⁵¹.

Назва сільради	кількість господарств	всього населення	в Т.ч. поляків	% польського населення
1. Білківська	122	575	244	42,4
2. Биківська	246	1256	799	63,6
3. Березівська	214	1060	825	77,8
4. Владинська	234	1119	430	38,4
В'юнківська	132	674	520	77,2
6. Вілівська	293	1463	1044	71,4
7. Вільшанська	157	842	673	80,0
8. Генріхівська	370	1798	1103	61,3
10. Грузлівецька	125	645	561	87,0
11. Мархлевська	775	3485	2720	49,4
12. Дзикунська	195	901	769	85,3
13. Дерманська	219	1047	523	50,0
14. Дранцько-Хатська	257	1262	1043	82,6
15. Єлизарівська	182	848	472	55,7
16. Жовтобродська	105	545	353	65,7
17. Любарська Гута	206	1004	939	93,5
18. Мар'янівська	602	2682	2143	79,9
19. Новозаводська	620	3025	2466	81,5
20. Сл.-Чернецька	264	1312	1098	83,7
21. Соболівська	217	1111	757	68,1
22. Сарнівська	175	918	636	69,3
23. Себерська	217	1045	768	73,5
24. Тартацька	283	1259	1037	82,4
25. Турівська	178	823	736	89,4
26. Улянівська	261	1380	1075	77,8
27. Шереметівська	329	1618	962	59,5
28. Шиєцько-Будська	293	1299	952	73,3
29. Явлінська	200	949	611	64,4

Після суцільного обстеження польських сільрад комісією були зроблені висновки, що у Волинській окрузі в цілому настрої трудящих селян «сприятливий по відношенню до радянської влади, завдяки її національній політиці щодо національних меншостей». Однак відзначався недостатній розвиток серед польського населення кооперації. Так, у 1927 році було⁵⁵:

	У Мархлевському районі	У Волинській окрузі
Всього кооперативів	23	570
Споживчі	7	147
Сільськогосподарські	2	74
Універ. с/г товар.	4	123
Кустаря, промислов.	6	75
С/г кредитні товар.	4	123

Після обстеження були визначені найкращі польські сільські ради. У Мархлевському районі це В'юнківська. Вона була центром культурно-господарчого життя села, гуртувала навколо себе актив. За її ініціативою 300 незаможників об'єдналися в артіль скляного виробництва, створили при гуті цегельню, що виробляла за рік півмільйона штук цегли. Там же існувало машинне товариство, 78% господарств було охоплено споживчим товариством, 95 чол. були членами сільськогосподарського кредитного товариства⁶⁰.

Газети широко висвітлювали різні події у Мархлевському районі, зокрема багато місця приділили кампанії перевірки праці сільрад. Так, «Радянська Волинь» називала польський район «величезним досягненням радянської влади», «чудовим зразком розв'язання найскладніших національних проблем».

У 1926/1927 рр. бюджет Мархлевського району був таким: прибуток — 159421 крб, який формувався за рахунок:

- 23,3 % — податків;
- 7,0 % — прибутку за рахунок майна і підприємств;
- 67,2 % — позики та допомоги;
- 2,6 % — інше.

Порівнюючи з попереднім роком, бюджет району збільшився на 42%. Його витратна частина становила 159421 крб, з яких:

- 27,3 % — на суспільно-адміністративні потреби;
- 58,9 % — на культурні потреби;
- 3,6 % — на господарські потреби;

3,8 % — на виробництво та культурні потреби;

5,8 % — на фонди та капітал;

0,8 % — інше

Витрати на душу населення у 1925/26 рр. був 2,74 крб, а в 1926/27 рр. зріс на 45% і становив 3,97 крб.

Бюджет польського району постійно з року в рік зростав і в 1934 р. становив 2184 тис крб.⁶¹

На кінець 1929 року в Мархлевському районі була 31 польська сільрада. Березівська — у складі сіл Березівка, Будище, Голосковка та хутора Галиха з 1060 чоловік населення; Білківська у селі Білки — 575 чоловік, Биківська сільрада — із сіл Биківка, хуторів Зарванки та Ожгів з 1255 чоловік; Владинська сільрада — із сіл Білки та Ходорівка і хуторів Владин та Сорнівка з населенням 1119 чоловік; Вілівська сільрада у складі сіл Віли, Новошийка, Тартак та хуторів Зелени-Брачки, Лісний поруб та Стрибівський Брід з 1463 чол. населення; В'юнківська сільрада об'єднувала села В'юнки і Мазепинку, де мешкало 674 чоловік; Генріхівська сільрада — села Голубів, Нівни та хутор Генріхівка з населенням 1798 чол. Грузлівецька сільрада — із с. Грузлівець та хутора Хорошек, де мешкало 645 чоловік; Гута-Юстинівська сільрада в селі Гута Юстинівка з 1027 чол.; Дерманська сільрада — із сіл Дерманки та Річ з населенням 1047 чол.; Дзикунська сільрада — у селі Гута-Дзикунки — 901 чол. населення; Драницько-Хатківська сільрада об'єднувала село Драницькі-Хатки та хутори Бабинський, Базилів, Борейків, Голубів, Гречаний, Грузлівець, Жеребецький, Зозуля, Красноселецький, Місюрів-Хатки, Рудницький, Тележінський, Шляхівка, де мешкало 1262 чол.; Єлізарівська сільрада — села Єлізарівка, Майхерівка та Михайлівка — 848 чол. населення. У селі Жовтий Брід діяла Жовтобродська сільрада і мешкали 545 чоловік. Любарсько-Гутська сільрада обслуговувала села Любарську-Гуту, Глинки та Дзятинець з 1004 чол. населення. Мархлевська сільрада — село Мархлевськ та хутір Наталія — 3485 чол. населення; у селі Адамівка з населенням 841 чоловік працювала Адамівська сільрада Мар'янівська сільрада — села Мар'янівка, Догорань, Чварте, Яблонівка з населенням 2682 чол. Новозаводська сільрада — селище Новий Завод, села Дермань, Чеховці та хутори: Пічкури, Пічкурські-Хатки, Трушківське-Будище з населенням 3 025 чол. Кам'яно-Брідська сільрада обслуговувала селище Кам'яний Брід, містечко Кам'яний Брід та хутір Золотий із загальною кількістю населення 2153 чоловік; Ольшанська сільрада — села Ольшанка,

Будисько і Віцентове з населенням 841 чол.; Сарнівська сільрада — села Сарнівка та Костянтинівка (Товща), з населенням 918 чол.; Себерська сільрада — село Себерка та Хутори Юліянівка (польський) і Юліянівка (німецький) з населенням 1045 чол.; Слободо-Чернецька сільрада — село Слобода Чернецька та хутір Мурові Голендри з населенням 1312 чол.; Тартацька сільрада — села Тартак, Дідок і Красна з населенням 1259 чол.; Соболівська сільрада — села Соболівка, Брачки, Жовта-Річка та хутір Розвертень з населенням 1111 чол.; Турівська сільрада — село Турове та хутори Берно, Грабоваць, Сямацько, Язвинка з населенням 823 чол.; Шереметівська сільрада — хутір Шереметів та села Іванівка, Павловка, Таргонова-Рудня з населенням 1618 чол.; Шієцько-Будська сільрада — села Шієцька Буда, Козина, Нетребівка з населенням 1299 чол.; Юліянівка, Спірна-Дубрівка та хутір Генріхівка з населенням 1391 чол.; Явневська сільрада — села Явне, Лупасівське, Сострібель, Черняхівка з населенням 949 чоловік⁶².

Кількість сільрад за час існування Мархлевського району постійно збільшувалася. В 1932 році їх налічувалося вже 38, 34 з них — польські.

Досить високою була активність населення району під час виборів до рад. Так, у 1927 році 65% поляків Мархлевщини брали участь у виборчій кампанії, в 1929 р. — 63%, 1932 р. — 75,3%. Їх активність була вищою, ніж у польського населення інших районів України. До складу рад, насамперед, обирали робітників, а сільрад — бідняків (більш як половина) і середняків (до однієї третини).

У Мархлевському польському національному районі, де переважна більшість населення мешкала у сільській місцевості, одним з головних напрямів роботи органів радянської влади була реконструкція сільського господарства. «За бажанням бідноти» хутірських місцевостей в Мархлевському польському районі ЦК Нацмен в 1928 році порушила перед Наркомземом і відповідними окружними органами влади питання про перебудову хутірської системи «в напрямі утворення громадської сівозміни з організацією колективів і проведення меліорації». У 1928 році землевпорядкування охопило п'ять сільрад району на 10 тис.га землі⁶³. Зрозуміло, що це було «бажання» не стільки селян, скільки радянської влади, яка почала втілювати у життя вказівку партії щодо колективізації села

На території Мархлевського району до революції було 31583 га землі, після революції приєднано ще 15117 га. До 1929 року було

розкуркулсно 34 господарства і відібрано 520 га землі у поміщиків та косяолів. Земля була відібрана у дідичів Хлопичького, Племінникова, Шленгера, Зусмана, Філіпова та інш.⁶⁴

В 1928 році у польському національному районі було створено 31 машинне товариство у селах: Білки, Слобода-Чернецька, Мархлівка, Владинка, Дзикунка, Дсрмани, Тартаки, Любарська-Гута, Грузлівка, Торгони, Прутівка, Грабівці, В'юнки, Оріхівка, Явнснки, Евартино, Будишівка, Генріхівка, Вілівка, Улянівка, Жовті Броди, Соболівка, Шиєцька-Буда, Мар'янівка, Тартаківка, Чсхівка, Олизарівка, Гута-Юстинець⁶⁵.

Щороку збільшувалася площа засіву, у районі освоювалися цілині землі. В 1926 році засівали 15526 га землі, в 1927—1928 рр. — 17920 га, 1928—1929 — 20222 га, 1929—1930 — близько 24 тисга. За 1928—1930 роки бідняцько-середняцьким господарствам було надано кредит на колективізацію, меліорацію, машини, тяглову силу та рогату худобу в сумі 464126 крб.⁶⁶ У Мархлевському районі була створена машинно-тракторна станція з 22 тракторами. Проте всі заходи, здійснені радянською владою, не зробили ідею колективізації білі популярною серед польських селян. У серпні 1929 року в районі був організований колгосп, який об'єднав 13 бідняцьких господарств⁶⁷.

Велике незадоволення викликала у польських селян система податків радянської влади. У польському районі 52 % сільських господарств були цілком звільнені від сільськогосподарського податку, середняцькі господарства сплачували по 17 крб, основний тягар припадав на 93 великих господарства, які називалися «глитайські», —166 крб.⁶⁴

У спецдоповіді начальника Волинського окружного відділу ДПУ Шелеги говорилося про те, що селяни українських та польських сіл Волинської округи не задоволені єдиним сільгоспподатком. Вони також обурювалися, що ціни на сільгосппродукти значно нижчі, ніж на промислові товари. У доповіді відзначалося, що, не бажаючи сплачувати податки, селяни часто вдавалися до приховування землі і худоби і говорили, що «нас, хліборобів, зовсім радянська влада бажає придушити» здирають три шкури за один раз»⁶⁹. Отже, цілковите зубожіння селян підштовхувало їх до думки шукати більш щасливої долі на своїй історичній батьківщині.

З кінця 20-у років розгортається еміграційний рух польського населення України до Польщі. Офіційні радянські джерела кваліфікували цей рух, як «антирадянський», і здебільшого

родинам, які подавали заяви на виїзд, відмовляли. Так, у 1928 році у Волинській окрузі було подано 72 заяви на одержання закордонних паспортів, відмовлено було 6 чол, а у 1929 році з 25 заяв задоволено лише 5⁷⁰.

Репресивними органами радянської влади всі потенційні емігранти бралися на особливий облік. Тому потік офіційних заяв зменшився, зате набули масового характеру нелегальні втечі до Польщі цілими родинами — як поляків, так і українців.

Навесні 1930 року радянська влада почала здійснювати політику переходу до суцільної колективізації і ліквідації куркульства як класу. Це, зрозуміло, викликало незадоволення селян по всій Україні. Відбувалися їх масові виступи, які в особливих довідках ДПУ УСРР називалися «контрреволюційними» і нещадно придушувалися. Особливу активність у боротьбі виявляли жінки.

Проводячи свою жорстку лінію на залучення сільського польського населення до будівництва соціалізму, радянська влада використовувала насильницькі методи. Разом з тим вона робила й певні кроки у розвитку польської культури в національному районі. Так, у Мархлєвському районі розгорталися мережа національних навчальних закладів. У 1925—1926 рр. там працювало 29 шкіл, з них 27 — польських, в 1926—1927 — 32 школи, з них — 30 польських, в 1927—1928 рр. — відповідно, 38 і 30, 1930—1931 рр. — 44 і 30, 1931—1932 — 78 і 55⁷¹. Розміщувалися школи, як правило, у сільських хатах, однак водночас йшло будівництво спеціальних приміщень. Так, у районі до початку 30-х років було побудовано близько 15 Нових шкіл. У 1925—1926 рр. на народну освіту польського району виділено 31300 крб, а у 1930 році — 240636 крб.⁷²

Багато шкіл мали землю, яку обробляли учні, і одержані від цього гроші використовували для розвитку шкільної освіти. У школах дітей забезпечували гарячими сніданками, причому багатьох безкоштовно; одягом і взуттям. Це робило школу більш привабливою для сільських дітей і сприяло зростанню кількості учнів. У 1926—1927 навчальному році тільки 40 % дітей шкільного віку відвідували школу. На початку 30-х років — близько 100 %.

Великою проблемою польської школи були вчительські кадри. Більша частина польської інтелігенції ще на початку 20-х років виїхала до Польщі. Ті, що залишилися, часто не влаштовували представників радянської влади своїми поглядами. Наприклад, відділом народної освіти була звільнена з роботи вчителька семирічної школи в Новому Заводі лише за те, що

дотримувалася католицької віри і підтримувала зв'язки з польським духовенством⁷³. Тільки в 1929 році у 24 школах Мархлевського району були звільнені вчителі⁷⁴.

Одним з напрямів відродження польської культури була справа ліквідації неписьменності. Для цього створювалася розгалужена система лікнепів. У них в Мархлевському районі навчалися: в 1926—1927 рр. 450 чол.; 1927—1928 — 1350 чол., 1928—1929 — 790, 1929—1930 — 4 000 чол.⁷⁵ В 1930 році у районі працювали 24 хат-читальні, один сільський будинок, 4 робітничих клуби⁷⁶.

У 1930 році з нагоди п'ятиріччя створення Мархлевського польського національного району були підбиті підсумки його розвитку. При цьому, зрозуміло, відзначалися лише позитивні факти з його життя. На адресу району була надіслана поздоровча телеграма ВЦВК СРСР, у якій говорилося: «Рада Національностей ВЦВК палко вітає Вас з п'ятирічним ювілеєм. Великі успіхи, які Ви маєте у вашій роботі на господарчому і культурному фронті, показують велике значення ленінської національної політики, радянської влади і її правильного проведення Українським урядом ... на Вас дивляться не тільки трудящі СРСР, але й трудящі зарубіжних країн»⁷⁷.

Річниця створення польського національного району широко відзначалася радянською пресою. Газети писали про величезні досягнення району в усіх галузях соціалістичного будівництва. Така увага радянської влади та партійних органів пояснюється дуже просто: це був штучно створений агітаційно-показовий національний район, на базі якого комуністичні можновладці вивіряли свої ідеологічні розробки, щоб застосовувати їх на території Польщі в разі здійснення там соціалістичної революції.

3. РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В 20-ТІ РОКИ

Важливою частиною національної політики радянської влади була програма у галузі культури. Власні намагалися створити польську пролетарську культуру на засаді цінностей класової боротьби, в ізоляції від культурних процесів у Польщі, без зв'язку з історичними надбаннями польського народу.

Цією програмою передбачалося створення мережі польських шкіл, вищих та середніх навчальних закладів, клубів, бібліотек, хат-читалень, літературних видавництв і преси польською мовою тощо.

Необхідно відзначити, що на Україні ще до революції існували різні польські культурні установи, які були тісно пов'язані з польською духовністю та католицькою вірою. Це все було знищено, і нова влада почала створювати свою систему культурних закладів для польського населення. У серпні 1922 року було прийнято Положення про організацію справи освіти національних меншостей УРСР.

У 20-ті роки на Україні почали створюватися радянські школи, де навчання велося польською мовою. Вони організовувалися на зразок загальноосвітньої радянської школи, але в них викладалися польська, українська та російська мови, Історія Польщі (звичайно, фальсифікована), а навчання велося польською мовою.

В 1924—1925 навчальному році на Україні працювало 255 польських шкіл, де навчалися 14606 учнів. У 1925—1926 навчальному році кількість таких шкіл зросла до 337, кількість учнів у них — до 22500, що становило 31,5% усіх польських дітей у віці від 8 до 14 років. Польські школи діяли у 18 округах, де проживало польське населення. У Білоцерківській окрузі працювало 7 польськомовних шкіл, де навчалося 415 дітей, у Бердичівській окрузі, відповідно, 43 школи і 2475 учнів, Харківській—2 і 97, Херсонській—4 і 223, Уманській—8 і 345, Катеринославській—1 і 235, у Коростенській—30 і 588, у Кам'янецькій—32 і 384, у Київській—12 і 695 дітей, Миколаївській—2 і 177; Могилівській—8 і 417; Мелітопольській—5 і 220; Одеській—3 і 495; Проскурівській—7 і 3030; Шепетівській—46 і 2555, Тульчинській—8 і 327; Вінницькій—24 і 1466 та у Волинській окрузі—65 і 4338TM.

Система польських шкіл включала чотири- та семирічки, тобто школи першого та другого ступеня. Динаміку їх зростання характеризує таблиця⁷⁹:

Мова викладання	1925-1926 рр.			1926-1927 рр.			1927-1928 рр.		
	шкіл 1 ст.	шкіл 2 ст.	разом	шкіл 1 ст.	шкіл 2 ст.	разом	шкіл 1 ст.	шкіл 2 ст.	разом
українські	12554	962	13516	13586	1248	14 834	14 314	1514	15828
польські	175	17	192	260	21	281	304	25	329

Отже, кількість шкіл постійно збільшувалася. До того ж, тут не враховані польські школи Мархлевського району.

Однак не всі польські діти мали змогу відвідувати рідні школи. Про це свідчить таблиця (дані на 1 січня 1927 року)⁸⁰.

Охоплено школами з викладанням	українці	росіяни	поляки
рідною мовою	39,6 %	49,9 %	32,9 %
Іншими мовами	4,4 %	10,4 %	33,6 %
разом	44,0 %	59,9 %	66,5 %

Досить повно систему польських шкіл в СРСР дослідив М.Іванов. Він висвітлив процес їх створення, розвитку, особливості, характеризував кадри цих шкіл тощо. З монографії ми довідуємося, що за чотири роки вивчали: польську, українську та російську мови, науку про суспільство, географію, природознавство, математику, мали політехнічне навчання, фізичне виховання, малювання та спів. У семирічці серед інших предметів вивчали історію класової боротьби, польську, українську та російську літературу, німецьку мову⁸¹.

У справі створення та розвитку системи польськомовної радянської школи, безперечно, було чимало проблем. Зокрема, не вистачало вчителів, які знали польську мову, оскільки значна частина польської інтелігенції у період репатріації виїхала з України; бракувало підручників рідною мовою, приміщень для шкіл й коштів для розвитку їх матеріальної бази. Програма навчання польських шкіл була такою ж, як і в українських та російських. Надмірна ідеологізація школи завдавала великої школи навчальному процесу. Зокрема, значною мірою відштовхувала частину польських дітей від радянської школи горезвісна атеїстична кампанія. Заздалегідь прирікало польських учнів на прогулі й те, що у школах проводили заняття у дні релігійних католицьких свят. Однак з іншого боку, школа забезпечувала своїх учнів сніданками, часто безплатними, тисячі одержували взуття і одяг, що робило її в очах польського населення більш привабливою.

Багато уваги приділяла радянська влада «радикації» польського вчительства. Між іншим, 40 % його мало тільки початкову освіту. З 1923—24 навчального року почали працювати вищі педагогічні курси ім. Ф.Кона, а в липні 1925 року у Києві—

Центральні курси перепідготовки польських сільських вчителів. Діяли Польський інститут соціального виховання та Польський педагогічний технікум, який у 1925—1926 навчальному році мав 95 слухачів, а в 1926—27 — 143. У 1929 році Польський педтехнікум мав 3 основних та 2 підготовчих відділення, на яких навчалися 225 студентів. З 31 викладача 24 мали вищу освіту⁴².

У серпні 1929 року в Житомирі відбулася Всеукраїнська конференція польського вчителства, де було розглянуто такі питання: культурна революція і завдання культосвітньої роботи, стан методичної роботи, польський правопис, краєзнавча робота, антирелігійна пропаганда в школі⁴³.

В 1929 році Польбюро ЦК КП(б)У провело обстеження польських шкіл та -технікумів. Матеріали йшли під грифом «цілком таємно». Ось що, наприклад, повідомлялося про польську семирічну школу № 5 в місті Проскуріві. Там навчалося 223 учня, з них 116 — з робітничих родин, 18 — службовців, 34 — кустарів, 22 — селян і 33 — різних. Комсомольського осередку і комсомольців у школі не існувало, але було 37 піонерів і 3 жовтенят. У шкільній бібліотеці налічувалося 400 книжок. Учням було запропоновано відповісти на анонімну анкету, з якої стало відомо, що 15 з них відвідують нелегальну релігійну школу «Ружа», захоплюються читанням «шовіністичної літератури Сенкевича», багато хто з них написав, що «в Польщі жити краще». У звіті про обстеження цієї школи якийсь Вальчак відмічав, що серед учнів «є прояви антисемітських настроїв», і як приклад навів запитання учня 3 класу: «чи був Ленін євреєм?» У польській чотирирічній школі у селі Тарноруда навчалося 120 учнів. На дітей дуже великий вплив справляло те, що село знаходилося біля самого кордону з Польщею, в ньому діяли костьол (ксьондз Новатовський) і терціярські гуртки. Як великий недолік виховної роботи у трірічній польській школі в с.Маньковці відзначався вплив релігії на учнів, незважаючи на те, що там діяв гурток атеїстів. За те, що у польській семирічній школі у місті Умані «панував занепадницький настрій», було звільнено з роботи чотирьох учителів. У Звіті за підписом завідуючого Польбюро Уманського окрпарткома Кірея дало їм характеристику. Ясинецький — учитель економічної географії з вищою юридичною освітою — «боротьби з антисемітизмом не провадив, економічну географію не пов'язував з антирелігійною пропагандою». Павликівська — у

минулому брала активну участь у бойскаутському русі, «вся її родина контрреволюційна». Остоменська — з багатой родини, в якій є представники духівництва, «знайомила дітей з польською літературою і не розповідала про пролетарських письменників»⁸⁴.

Кількість польських шкіл з року в рік зростала, і, відповідно, збільшувалася кількість учнів, які їх відвідували. За даними ЦСУ України, на початку 1927 року 42811 дітей польської національності ходили до школи, 17821 з них — до польських національних шкіл, тобто 41,6 %. У Проскурівській окрузі польські школи відвідували від 50 до 100%, у Шпетівській окрузі — 56%, у Бердичевській — від 63 до 95%, Київській — від 17 до 88%, Волинській — від 70 % до 100 %, Коростенській — 90%, Кам'янецькій — від 54% до 100 %, Тульчинській — 88 %, Вінницькій — 100% дітей⁸⁵.

Поряд з національними школами створювалися й вищі навчальні заклади. У Києві працювали Польський педагогічний технікум, Польська профшкола, у Києві й Житомирі — радянські партійні школи, де навчання проводилося польською мовою, при інституті марксизму було організовано кафедру з національного питання. Всеукраїнський комітет краєзнавства створив у центрі й на місцях національні, в тому числі й польські, секції. У 1929 р. було організовано Кабінет національних меншин при Етнографічній комісії Всеукраїнської академії наук з польською секцією, яку очолював професор Євген Рихлик. Цією установою було проведено велику роботу по дослідженню польської національної меншості на Україні, видано праці: «Поляки на Україні», «Польський Мархлєвський район», «Мархлєвський порцеляновий завод» та ряд інших.

У 1926 р. на Україні працювало 9 польських клубів, серед яких робітничий клуб ім. Варинського у Харкові, який об'єднував 600 чоловік. При ньому діяли осередки молоді, жінок, драматичний. Функціонували 88 хат-читалень, 20 бібліотек, серед яких Польська центральна бібліотека у Києві. З 1926 р. там же працювала польська драматична студія під керівництвом режисера, видатного польського діяча культури, політемігранта Вітольда Вандурського.

Важливою частиною культурної радянської політики була ліквідація неписьменності серед польського населення. Як вже відзначалося, відсоток письменних серед поляків був вищим ніж серед українців, але проблема неграмотності все ж існувала. За

даними Томаша Домбаля, в 1927 році серед польського населення 48,2% були письменними, причому з них 54% — чоловіки та 42,5% — жінки. Серед сільського населення неписьменними були 47,3%, міського — 30,7%⁸⁶. На Україні працювало 175 лікнепів для поляків.

У цей період у Києві польською мовою видавалася щотижнева селянська газета «Серп» тиражем 4500 примірників, заснована 24 липня 1922 року як орган Польбюро ЦК КП(б)У. Її головним редактором був І.Вишневський, до складу редакції входили Б.Скарбск та Г.Політур. Виходили газета для молоді «Глос млодзежи», тиражем 1500 примірників, заснована 15 січня 1925 р, як орган ЦК ЛКСМ (відповідальний редактор І. Штайн) та журнал «Штандар піонера» тиражем тисяча примірників⁸⁷. Працювало польське національне товариство «Трибуна», яке друкувало художню, учбову, політичну й освітню літературу польською мовою. Певна частина польської літератури видавалася також у видавництві «Держнацменвидав», що спеціалізувалося на випуску книжок мовами національних меншин.

Для обслуговування польського населення були створені судові органи, які вели справи польською мовою. У 1927 р. в Україні діяли 6 камер народного суду й одна камера народного слідчого. Вони розглянули 3171 судову справу, з яких 2275 були карними й 896 цивільними⁸⁸.

Разом з тим слід зазначити, що коли проводилася радянізація польського населення, зовсім не враховувалися його національні особливості. Насамперед, йдеться про велику релігійність поляків, значний вплив католицької церкви на життя польської родини. Оголошена радянською владою войовнича антирелігійна кампанія змītала все на своєму шляху, закривалися костьоли, руйнувалися їх приміщення, заборонялися релігійні свята, ображалися почуття віруючих, переслідувалися ксьондзи, поширювалися брутальні атеїстичні гасла. Наступ на церкву відштовхнув велику частину поляків від радянської влади.

Підсумовуючи, слід сказати, що у 20-ті роки в Україні, хоч й в обмежених рамках були створені умови для розвитку польської культури. Вільно вживалася польська мова, працювали середні та вищі навчальні заклади, клуби, бібліотеки, хати-читальні та інші культурні установи. Все це стало конкретним вирішенням польською національного питання в галузі культури в умовах соціалізму.

4. НОВІ НАПРЯМКИ У НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НАПРИКІНЦІ 20-Х РОКІВ

У 1927 році в Україні було проведено першу Всеукраїнську нараду по роботі серед національних меншостей. У тій частині, постанови, що стосувалася польської секції, відмічалися великі досягнення у справі залучення польських трудящих до радянського будівництва, розширення їх участі у місцевих органах влади. Говорилось про створення польського національного району, відповідних сільських рад, роботу культурно-освітніх закладів, друкування преси польською мовою та ін. Розглядалися й недоліки у цій роботі. Більшість польських сільрад працювали погано, у діловодстві не вживали польську мову. Відчувався, як підкреслювалося, Істотний вплив на селян куркульсько-клсри-кальних елементів, що заважало сільській бідноті організовуватися в кооперативи.

На нараді були прийняті рішення про більш детальніше вивчення процесу зростання національної свідомості поляків, посилення їх участі у соціалістичному будівництві, зміцнення інституту районних уповноважених по роботі серед польського населення. В економічній галузі ставилися завдання — інтенсивно розвивати сільське господарство, зокрема, молочарство та скотарство, зміцнювати сільськогосподарську кооперацію та місцеву кустарну промисловість. Йшлося також про землевпорядкування, осушування ґрунту у Поліссі. В культурно-освітньому розвитку передбачалося збільшення мережі польських шкіл та інших навчальних закладів, удосконалення дошкільного виховання⁸⁹.

Польський експеримент в Україні у Польщі оцінювали таким чином: всім керує комуністична партія, яка спрямовує життя народу в русло своєї ідеології, використовуючи для досягнення мети репресії. В таких умовах не можуть існувати справжні польські національні організації, покликані відроджувати національні традиції В Україні немає польської національної преси, а ту, що друкується польською мовою, видає комуністична партія у своєму пропагандистському дусі. Радянська влада веде боротьбу з впливом католицької церкви не зупиняючись перед репресіями щодо духовенства. Так, на червень 1927 р. тільки в Київській окрузі вісім ксьондзів знаходились у тюрмах. Інформацію про події в Польщі поляки одержують з радянської преси, а вона характеризує цю країну як буржуазну, фашистську⁹⁰.

У 1929 р. мав відбутися перший Всесвітній з'їзд зарубіжних поляків у Варшаві. На нього були запрошені' представники з України. Розгорнута з цього приводу ідеологічна кампанія серед польського населення під керівництвом ЦК КП(б)У повинна була пропагувати успіхи соціалізму в СРСР, зміцнення довіри поляків до радянської влади. Ставилися й завдання протиставляти національну політику щодо національних меншостей в Україні й Польщі, розпалювати ворожі почуття до останньої. В процесі підготовки до з'їзду пройшло близько 1000 зборів поляків на місцях, 37 районних, 17 окружних й загальноміських конференцій, всеукраїнський з'їзд поляків.

Створені для підготовки до з'їзду громадські комітети друкували листівки, розсилали звернення. Пропонувалися гасла: «Геть контрреволюційну ідею національної єдності». «Геть польську буржуазію, яка готує війну проти СРСР, пригнічує трудящі маси і національні меншини!», «Хай живе СРСР — фортеця світової революції й батьківщина трудящих мас всього світу!», «Наша батьківщина — не фашистська Польща, а СРСР!» та багато інших в тому ж дусі".

Однак у ході підготовчої кампанії виявилось справжнє ставлення поляків до своєї історичної батьківщини і до політики, яку проводила радянська влада відносно національних меншин. Так, у документах ЦК КП(б)У під грифом «цілком таємно» говорилося про антирадянські настрої польського населення. У спецзведенні від 20 липня 1929 р. підкреслювалося, що підготовка до з'їзду сприяла значному пожвавленню антирадянських настроїв серед польських елементів, а шовіністично настроєні куркульство, польське духовенство й церковники «використали всі моменти, якими можна було б дискредитувати радянську владу в очах поляків». У Проскурівській. окрузі «куркулі й церковники на різних зборах висловлювались за необхідність відкрито розповісти про бідкування селянства, про голод, про те, як тут грабують й руйнують господарства». У Київському польському клубі Роговська висловлювалася за те, щоб на з'їзд поїхала людина, яка б розповіла про те, до чого більшовики за 12 років довели Росію, просила б польську владу врятувати тутешніх поляків від мук голоду й переслідувань. Інший поляк, прізвище його не вказане, говорив: «Пошлемо делегатів до Польщі розповісти, як у нас хліб забирають і як тут нас мучають, щоб поїхали прямо до Варшави і там розповіли, як нас душить радянська влада, і просили взяти нас під польську

опіку». У Коростенській окрузі на конференції в Олевському районі Лошєвнч заявив, що «поляки бояться говорити правду, тому що в Радянському Союзі якщо хто-небудь скаже правду, то його посадять». Драгунський говорив, що тут на території УРСР мучають людей, знущаються, гноблять, без підстав саджають. В селі Немелянка Новоград-Волинського району Войцеховський говорив: «Радянська влада пригнічує поляків, бере великі податки, забирає хліб і не дає жити». Він просив «забрати їх з України і замість них вислати з Польщі українців». Члени релігійних гуртків «Ружинці» й «Герціяжі» заявляли про переслідування віруючих, про боротьбу влади з релігією, про заборону релігійного виховання, а також про недостатнє культурне обслуговування польського населення. Робітники поляки вважали, що їх батьківщиною може бути тільки Польща⁹².

А офіційна преса писала про те, як добре живеться громадянам польської національності в Радянській Україні, як вони задоволені та вдячні радянській владі та комуністичній партії.

Зміни, які сталися у політиці комуністів і радянської влади, — відмова від НЕПу, перехід до жорсткого регулювання в економіці, індустріалізації та колективізації, курс на посилення класової боротьби, нетерпимість до інших думок привели до змін і у політиці щодо національних меншин. Цей перехід чітко простежується у документах кінця 20-х років.

У резолюції розширеного пленуму ЦК НМ, який відбувся 28—29 серпня 1929 р, говорилось: «IV сесія ВУЦВК десятого скликання підбила підсумки практичного розв'язання національної політики щодо національних меншостей та накреслила основні директиви дальшої роботи серед нацменшостей, виходячи з загальних завдань сучасної доби перебудови народного господарства, продовження рішучого наступу на непманські й глитайські елементи, незалежно від їх національності під знаком інтернаціональної солідарності трудящих у справі будування соціалізму та захисту своєї єдиної батьківщини — СРСР ... Тепер головна увага мусить бути приділена справі інтернаціонального виховання на засаді правильно проведеної класової лінії щодо індустріалізації, щодо соціалістичної перебудови нашої країни»⁹³. Найважливішим завданням у роботі серед національних меншостей вважалось втілення у життя директив комуністичної партії по індустріалізації й масовій колективізації, викоренення залишків капіталізму й націоналізму. У культурному будівництві головна увага зверталась на ідеологічний зміст, дальше зміцнення класової свідомості робітників.

Ця політика зустріла масове незадоволення робітників, селян, широких верств населення, в тому числі й польського. Архівні документи зберегли для нас колишні секретні дані про масове обурення поляків політикою більшовиків, різноманітних виступів селянства проти колективізації, проти закриття, руйнування й опоганення костьолів.

25 лютого 1929 р. Польбюро ЦК ВКП(б) видало й надіслало до республік директиву про боротьбу з терціярськими організаціями, які, на його думку, були «однією з головних опор польського куркульства й агентів польського фашизму».

Невдоволення польського населення радянською владою викликало запровадження у державі з кінця 20-х років єдиного сільськогосподарського податку та насильницька колективізація.

Замість того, щоб подолати хлібозаготівельну кризу економічними заходами, радянська влада встала на шлях розбійницького вилучення сільськогосподарської продукції у селян.

Як підкреслювалося у спецповіді по національним меншинам Волинської округи, «середняки хоч й відкрито не протидіяли податку, але ремствували, говорили, що податок занадто важкий і що влада хоче підірвати цим сільське господарство. Бідняки, знаючи, що податок буде більше торкатися заможного селянства, все одно були солідарні з ними, говорили, що і в цьому році радянська влада їх обдурила, бо раніше обіцяла знизити податок, а зробила навпаки». В селі Несолонь Новоград-Волинського району збір податку йшов дуже повільно, й на 15 жовтня він був виконаний на 40 відсотків. Часто-густо податок селяни вносили після опису у них майна. Незадоволення викликала пеня, яка нараховувалася за несплату податку у строк. Селяни висловлювались: «Ось як влада іде нам назустріч, нас, хліборобів, зовсім намагаються задушити, а ми ще на стару владу скаржилися», «з мужика три шкури здирають за один раз»⁹⁴.

Незадоволення викликала різниця у цінах на сільськогосподарську та промислову продукцію, дешевизна першої та дорожнеча другої.

Але сама радянська влада причини незадоволення бачила не в економічних умовах, а в «невмінні працювати районних апаратів партії, їх нерозумінні, як проводити політику у польських населених пунктах». Як відмічалось у спецповіді на адресу ДПУ УРСР з Волинської округи, радянський апарат на місцях, сільради, КНС, СТВ та інші громадські організації в багатьох польських селах «дуже кволо проводять класову лінію на селі».

Подальша політика радянської влади щодо польської національної меншини спрямовувалася на створення польських сільськогосподарських колективів, розширення посівних площ колгоспів, розкуркулення заможних селян. Напрями цієї роботи висвітлив С.Лазоверт на засіданні Польбюро Кам'янець-Подільського окрпарткому в грудні 1929 р. Він говорив про необхідність вже тепер готуватися до весняної посівної кампанії, сформулював чотири завдання в роботі з польським селянином: 1) колективізувати тих польських селян, які ще не входять до колгоспів; 2) збільшити польські сільськогосподарські колективи; 3) переходити до СОЗ; 4) популяризувати постанови пленумів ЦК ВКП(б) про колективізацію⁹⁵.

В кінці 1929 та початку 1930 р. серед населення України, у тому числі і польського, активізувався еміграційний рух. Так, у секретному донесенні на адресу ЦК КП(б)У відмічалось, що в ніч на 4 грудня 1929 р. із колективізованого села Чернокозинець Оринського району Кам'янської округи втекло до Польщі п'ять родин, з яких одна — польська, одна — єврейська та три — українські⁹⁶.

В секретних документах ЦК ВКП(б) відмічалось, що «за останній час серед нацменшостей — чехів, поляків, греків та ін. широко розгортається еміграційний рух. Куркульству і релігійним організаціям нацменівського села пощастило залучити до себе й частину середняків і бідноти. Сталось це в основному внаслідок слабкої роботи партійних організацій по проведенню класової політики в нацменівському селі, а особливо внаслідок недостатньо рішучого проведення наступу на куркуля». В зв'язку з цим ЦК КП(б)У запропонував негайно вжити таких заходів: «Мобілізувавши увагу партійної організації навколо роботи в нацменівських районах, вжити низку заходів для поліпшення обслуговування цих районів і рішуче домагатися негайного припинення еміграційного руху. Об'єднати батрацько-бідняцькі маси нацменівського села навколо весняної засівної кампанії під гаслами масової колективізації і піднесення сільського господарства, на основі остаточної ліквідації куркульства як класу»⁹⁷.

На початку 1930 р. по всій Україні прокотилася хвиля виступів проти політики радянської влади.

26 лютого повстання охопили значну кількість районів Шепетівської округи, у яких найактивнішу роль відігравали жінки. Повстанці висували такі гасла: «Геть колективізацію!», «Не торкайтесь церков!», «Геть радянську владу!». В багатьох

селах були розігнані сільради. Натопв жінок йшов до польського кордону, але їх затримали прикордонники. Подібні повстання пройшли у Бердичівській окрузі, Проскурівській. Могилів-Подільській та ін.

Деякі керівники на місцях діяли за принципом «хай всі повмирають, але ми колективізуємо округу на сто відсотків». В тому ж дусі витримана дуже цікава директива Шепетівського окружкому комсомолу: «Обійти всі до одного будинки на терені вашого осередку, обдивившись дахи, хліви та хати і запаси тих предметів, які лежать там без усякої здатності, забрати»⁹⁸.

У селі Козловці Шаргородського району повстання почалось після того, як у п'ятикратному розмірі був оштрафований селянин-середняк Лок. Коли прийшла комісія описувати у нього майно, зібрався натопв жінок, які вимагали від комісії припинити це. У сільраді зірвали зі стіни карикатуру на ксьондза, вимагали його звільнення. На сході у селі Вишнепіль Бердичівської округи селяни висунули такі вимоги: скасувати насильницьке рішення про створення колгоспу, повернути колективізоване майно і зерно, не ходити по хатах і не шукати насіння, не висилати з села, відмінити постанову про розкуркулення, звільнити від сплати податків, повернути забрані хати, дати можливість вільно висловлюватися на зборах, не загрожувати арештами, провести перевибори кооперації загальними зборами, дозволити вільну торгівлю, не торкатися релігійних справ, повернути все майно, конфісковане за хлібозаготівлю, не проводити ніяких заходів вночі⁹⁹.

Повстання під гаслами «Геть колективізацію і радянську владу» пройшли у Тульчинській окрузі, в селах Ушицьке і Кульчинецьке — у Кам'янець-Подільській окрузі, Ясипільське, Бачинецьке та Юрківське — у Могилів-Подільській окрузі, та багато інших. З січня по березень 1930 р. по всій Україні пройшли виступи протесту проти радянської влади. На місця подій виїздили керівники різних рангів. Так, до Шепетівки було відраджено начальника ДПУ України В. Балицького.

Секретар Шепетівського окружкому Маринічев пропонував як один із заходів виправлення становища, яке склалося, «підтягнути антирелігійний фронт, максимально посилити антирелігійну роботу, спрямовуючи її в бік повної ліквідації релігійних забобнів, повного витіснення релігійних свят і ліквідації церков»¹⁰⁰.

Проти селянських повстань були проведені каральні заходи, у яких брала участь міліція, курсанти військових училищ, органи

ДПУ. Як повідомляв В. Балицький, на кінець березня радянська влада по всіх селах була відновлена, повстанні придушені, призвідники та керівники заарештовані.

Замість того, щоб виявити дійсні причини незадоволення селян, радянські можновладці знову вдалися до демагогічного словоблуддя. Так, за словами В. Балицького, «причиною хвилювань стали грубі викривлення класової лінії, адміністративний і невинуватий тиск на селянство при проведенні колективізації і відбору посівного матеріалу. І це в умовах прикордонної Шепетівської округи, яка мала національні польські райони, при засміченості округи антирадянськими та контрреволюційними елементами, надзвичайної несвідомості селянства, серед якого недостатньо була проведена політична робота. Необхідно більш обережно проводити колективізацію і нанести відчутний удар по контрреволюційним кулацьким групам села»¹⁰¹.

Підсумки національної політики 20-х років в Україні підбила Друга нарада по роботі серед національних меншостей, яка відбувалася 27—30 листопада 1930 р. На ній, в першу чергу, йшла мова про колективізацію, і відмічалось відставання в цьому сіл з польським населенням. У 1930 р. в Україні існував 21 польський колгосп. Вони об'єднували тільки бідняків, селяни-середняки до колгоспів не вступали. Виходячи з цього, на нараді було прийняте рішення до весни 1931 р. завершити суцільну колективізацію польського села і розгорнути наступ соціалізму по всьому фронту, проводячи політику ліквідації куркуля як класу. На нараді підкреслювалося, що навколо колгоспного будівництва у польських селах розгорнулася класова боротьба, посилювався опір куркульсько-клерикальних елементів, зростає націоналізм. У доповіді А. Глинського прозвучало, що «серед поляків має місце проникнення і посилення націонал-опортунізму, яке виявляється, частково, в теорії про неможливість будівництва польської пролетарської культури в СРСР без зв'язку з етнічною Польщею. Ця націонал-опортуністична теорія створена Бруно Ясенським, Домбалем і Вандурським»¹⁰².

Матеріали цієї Всеукраїнської наради дуже добре висвітлили суть ленінської національної політики, в даному випадку відносно поляків, яка пов'язувала вирішення національних питань з класовою боротьбою та будівництвом соціалізму. А все, що не знаходило підтримки серед народу, проводилось насильницькими методами.

6. ПРОВЕДЕННЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ЛІКВІДАЦІЯ ПОЛЬСЬКИХ СІЛЬСЬКИХ РАД

Політика радянської влади щодо польської національної меншини в Україні у 30-ті роки відрізнялась від політики першої половини 20-х років, але була логічним продовженням втілення в життя за всяку ціну комуністичної догми побудови соціалізму. Радянська влада у тридцяті роки зміцнилася і вже не потребувала довіри народу, а мала міцні каральні органи.

На національну політику впливали не тільки внутрішні фактори, а й міжнародна обстановка: зміна влади у Німеччині, договір Польщі з Німеччиною у 1934 р. погіршення відносин СРСР з цими країнами. Розгорнута у Радянському Союзі антинімецька та антипольська пропагандистські кампанії виливали на становище населення цих національностей і в Україні

На початок 30-х років в республіці тривала колективізація.

На 1 січня тут налічувалося 65 польських колгоспів по 27 районах. У Поліссі по чотирьох районах — Новоград-Волинському, Пулинському, Радомишльському, Смильчинському було створено 9 колективів; з 6 колгоспів Смильчинського району Михайлівська сільськогосподарська артіль об'єднувала 8,3% господарств села, Олинушевська — 9,8%, Медведівська — 3,6%, Кривотинська — 15,1%, Близницька — 62%, Яменецька артіль «Серп» — 13,1%. У Шепетівському районі були організовані чотири артілі молочарського напрямку: Судимонська, Городявська, Умовська, Мелеванська. У Теофопільському районі існувало 11 польських і змішаних українсько-польських колгоспів зерново-скотарського напрямку. Пельчинецька сільськогосподарська артіль об'єднувала 15 господарств польських родин і мала 15 голів робочої худоби. Змішані українсько-польські артілі: Коров'янська охоплювала 34% сільських господарств села, Полчеховська — 40, Туровська — 48, Ново-Ставецька — 32, Теофопільська — 49, Лидихавська — 25, Кагоржинецька — 12, Карашейська — 24%. В Уланівському районі були створені дві сільськогосподарські артілі: Погорілівська з зерновим напрямком, на 50% колективізована, та бурякова Крижанська, яка об'єднувала 65 із 66 господарств. У Полонянському районі існувало п'ять польських колгоспів: Тадеушпільський, Лобунський хутір, Новомлиця польська. Новаки, Загуба зернового напрямку. У Волочиському районі Зелений, Кривоченський, Войтовецький, Гайдаки, Бубнівський колгоспи зернового напрямку колективізували від 25% до 57% господарств. На Проскурівщині чотири колгоспи

об'єднували: у Заріччі — 14,9%, Гречанах — 33,4, Маровечині — 28,8, Липковиці — 20% господарств тваринницького напрямку. По одному — двох польських колгоспів було створено у Антонівському, Чудновському, Махновському, Славутському, Грицевському, Попельнянському, Хмельницькому, Барському, Іванівському, Брусилівському, Кам'янецькому, Летичевському, Ново-Ушицькому районах. Шість польських колгоспів працювали у Ново-Сирогожському районі¹⁰³.

Але ця уся кількість колгоспів охоплювала невелику частку господарств польських селян. 1931 рік був проголошений роком суцільної колективізації і вона штучно підштовхувалась зверху.

І вже на 1 травня 1931 р. по Волочиському районі у 9 польських сільрадах було колективізовано 78,2% бідняцько-середняцьких господарств¹⁰⁴.

Колективізація супроводжувалася широкою пропагандистською кампанією, газети вмщували матеріали про успіхи колгоспів, підкреслюючи перевагу колективного господарства перед індивідуальним.

При польській Капівській прикордонній сільраді Волочиського району колгосп почали організовувати у 1930 р, керував цим голова сільради І.К.Микитюк. Об'єднали 250 дворів із 275. При суцільній колективізації села ліквідували 8 куркульських господарств та вислали їх хазяїв за межі села. Колгосп зразково проводив хлібозаготівлі. Так, план 1932 р. був виконаний до 15 жовтня, здано державі 1370 ц хліба за планом 1235 ц понад план. «Успіхів Капівська прикордонна сільрада домоглася,— підкреслено у газеті "Вісті"—тільки завдяки широкому розгортанню масової роботи, організації міцного радянського активу, справжнього налагодження роботи депутатських груп. І в цьому велику роль відіграє голова сільради т. Микитюк»¹⁰⁵.

Але у статті не згадувалося про долю польських висланих родин і якою ціною був виконаний план здачі пшениці державі

Створення колгоспу в селі Дзикунах Мархлевського району, як повідомляла «Радянська Волинь», принесло лихо і в родини: «чимало молоді виділилося з батьківських господарств й перейшло до колгоспу. Є дві жінки, що розлучились з чоловіками, які не хотіли йти до колгоспу, зараз жінки живуть у гуртожитку». Невеликий колгосп об'єднував 50 наймитсько-бідняцьких господарств, мав 1003 га землі, 412 га сіножаті, 83 га лісу. У суспільній власності було 119 голів рогатої худоби, 28 коней, 19 плугів, 2 двигуни, 4 культиватори, артіль мала 200 десятин жита та

10 десятин пшениці. В обробітку землі допомагало 10 тракторів. Будували невеличкий млин, олійню та житлові будинки¹⁰⁶.

Польська газета «Серп» у 1931 р. оголосила конкурс серед польських колгоспів на краще проведення весняної сівби.

Газета «Трибуна радзецка» (друкувалась у Москві польською мовою) для втілення в життя гасла суцільної колективізації польського села організувала в Україні дві пересувні редакції й кілька бригад для проведення «цієї ударної роботи», які виїздили до Мархлевського, Городецького та Шепетівського районів.

У червні 1931 р. у Житомирі був скликаний Всеукраїнський зліт представників польських колгоспів — учасників конкурсу на краще проведення весняної сівби. На нього з'їхалися представники більше 50 колективів з усієї України. Вони підсумували «досягнуті успіхи боротьби за суцільну колективізацію та ліквідацію куркульства». В цілому по Україні було на цей час колективізовано 70% господарств, по всьому Радянському Союзу — 50%. Відсталою ділянкою були польські села. По польському національному району за десять місяців вона зросла на 10% і рівнялась 25%. На зльоті відзначали, що на перешкоді суцільній колективізації польського села, його соціалістичній перебудові стоять «глитаї, контрреволюційний націоналізм, клерикалізм», проти яких потрібна рішуча боротьба. Пропагували успіхи, які мали польські села у суцільній колективізації. Так, прикордонне село суцільної колективізації Тарноруда Волочиського району успішно виконало план сівби, артіль у селі Гвоздові Бердичівського району — розвинула «більшовицькі темпи сівби». Селами суцільної колективізації були названі Тарноруда Волочиського району, Грузлівець Мархлевського району. Кисилівка Снігурівського та Окладне Барського районів. Передовим колгоспам спеціальна комісія присудила перехідний червоний прапор газети «Серп» артілі «Серп і молот» с.Гвоздави Бердичівського району, та записати на дошку пошани комуну «Серп» села Урли Новоград-Волинського району. Делегатам зльоту було запропоновано передплатити на 30 трудоднів кожному позику «третього вирішального року п'ятирічки», а ці у свою чергу звернулись з закликом «до всіх трудящих поляків придбати облігації позики не менш, як на 3-тижневий прибуток». А також було укладено всеукраїнський договір на соціалістичне змагання між польськими колгоспами на краще проведення жнив, хлібозаготівлі осінньої сівби та боротьби за суцільну колективізацію¹⁰⁷.

Але незважаючи на всі ці заходи, колективізація серед польського населення села йшла повільними темпами.

До серпня 1931 р. польський Мархлевський район був колективізований на 26%. Як відмічалось у звітах ЦК КП(б)У, колективізація погано проходила в польських селах Смороничи, ст.Хутиски, Войковці Заславського району, Артенс і Буда-Сабочанська Олевського району (відсоток колективізації — від 2 до 27). Село М.Радовище Заславського району зовсім не колективізоване. У селі Сусли хоч і працював колгосп «Серп» з 139 господарствами, відсоток колективізації був незначним¹⁰⁴. Непопулярність колективізації серед польського селянства партійне керівництво пояснювало наявністю усіляких шпигунів, шкідників, агентів світового капіталу, тобто списувало власні помилки на дії зовнішніх та внутрішніх ворогів. Однак невблаганні закони економічного розвитку жорстоко карають невігласів, що нехтують ними.

Насильницька колективізація, що призвела до розпаду селянського суспільства, зрівнявши всіх у злиднях, руйнування господарств, волонтаристська аграрна політика — це все причини страшного лиха 30-х років — голодомору. Голодомору штучного, якого цілком можна було уникнути. Комуністична партія та створена нею радянська влада стали на шлях геноциду проти власного народу.

Польське населення України, більша частина якого проживала на селі, пізнало трагедію голоду, нарівні з українцями та іншими.

У 1933 р. в Україні було зареєстровано 1909 тис. смертей, з них 20,7 тис. серед польського населення (2,8 тис. у містах та 17,9 тис. на селі). Враховуючи, що це було приблизно 50 відсотків смертних випадків¹⁰⁹, можна уявити собі жахливу трагедію цих років. Приблизно кожний десятий поляк був знищений радянською владою в Україні.

У березні 1933 р. начальник ДПУ Київської області повідомляв, що «голод з його наслідками, маємо у 32—34 районах. По 16 районах маємо 123 зареєстрованих випадків людодійства і труподійства». У Білоцерківському районі опухло від голоду 9603 чол., у Букському голодувало 3878 чол. і 742 вмерло від голоду у лютому — березні, у Переяславському районі опухло 1113 чол. і 238 вмерло. У Богуславському районі голодували у 1931 господарстві. У Володарському районі 7 тис. чоловік голодували, 1 тисяча померла. 4 березня цього ж року начальник

Вінницького ДПУ Соколинський повідомляв про тяжкий продовольчий стан та смертність від голоду у багатьом районах. У деяких селах голодувало до тисячі колгоспників та стільки ж одноосібників. Є свідчення про жахливі випадки, коли дітей вбивали, а їх м'ясо з'їдали. Були й самогубства на ґрунті голоду¹¹⁰.

Голова Раднаркому В.Я.Чубар, підбиваючи підсумки цього страшного періоду, сказав на черговому пленумі: «Внаслідок упертої більшовицької боротьби підсумки 1933 сільськогосподарського року набагато кращі за попередні роки. Дійсно, цього року ми досягли великих успіхів у боротьбі за перетворення всіх колгоспів на більшовицькі. Цього року ми створили міцну базу для того, щоб усіх колгоспників зробити заможними»¹¹¹.

Після невдалої політики колективізації польського населення, жахливих подій голодомору комуністична партія та її підручні органи, коли зміцнилося їх становище, починають процес ліквідації польських національних інститутів. Спершу це торкнулось польських адміністративно-територіальних одиниць.

23 листопада 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У схвалило «Постанову Вінницького обкому КП(б)У про реорганізацію 18 польських сільрад в українські». Питання було вирішено так званим «опитом» членів Політбюро ЦК КП(б)У — «Погодитись з постановою Вінницького обкому». Цим рішенням пропонувалось реорганізувати сільські ради: Домбанівську Махнівського району; Муховецьку, Вікторівську, Широко-Грсбельську Козятинського району; Кам'янську Заславського району; Врбецьку та Білецьку Летичівського району; Н. Гутянську Ново-Ушицького району; Кривочинецьку Волочиського району; Маньковецьку Міхалпільського району, Мніховську Смотрицького району; Фавстинську та Гремячівську Держинського району; Окладнянську Барського району; Гвоздавську і Осиківську Бердичівського району та Дем'янківецьку Дунаєвського району¹¹².

Подібні рішення були прийняті й по інших регіонах України.

Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 20 грудня була «прийнята пропозиція Київської обласної організації про реорганізацію польських сільрад в українські». Ліквідовувались ще 7 націоналівних сільрад в семи польських селах: Осиковому Кінці Коростишівського району, Рудня-Мсчні Овруцького району, Гута-Потіївці Потіївського району, Тегирі та Немельянівці Новоград-Волинського району, Будко-Сабачинському і Зольному Олевського району¹¹³.

Таким чином, у 33 районах Вінницької області до перевиборів сільрад 1934 р. існувала 71 національна польська сільрада,

протягом цього року 19 були реорганізовані в українські, 52 залишились польськими, але ненадовго.

У 1935 році ще 40 польських сільрад було намічено до ліквідації, «як штучно насажені, населення яких переважно говорять українською мовою».

Намічені плани швидко втілювались в життя. У 1935 р. було ліквідовано 40 польських сільрад по 24 районах Вінницької області. Серед них Гайдайки, Каневська, Куровецька та Тарно-рудська (яка колись була визначена «зразковою і суцільно колективізованою») Волочиського району. Дві сільради Проскурівського району — Гречанська, у найбільшому за кількістю польського населення селі на Україні, та Зарічанська. Були ліквідовані чотири сільради у Шепетівському районі: Малеванська, Судимонтська, Городнявська, Цмовська, в Янушпільському районі — Лісна Слобода та ін.¹¹⁴

Після цього з Вінницькій області поки що залишалось 12 польських сільрад у дев'яти районах: у Антонівському — Триски, Базалійському — М.Лазучин, Волочиському — Зелене, Войтовці, Городокському — Олешковці, Красилівському — Слобода Красилівська, Плужанському — Стариничі та Хотин-2, Полонському — Тадеушпіль, Проскурівському — Шаровечка та Маньковці, Славутському — Хоровиця.

Це для них була прийнята постанова горезвісним «опитом членів Політбюро ЦК КП(б)У» 20 серпня 1935 р. Протокол № 48, пункт 16 з поміткою «не обнародувать». Там наказувалось: "У зв'язку з масовою засміченістю польськими націоналістами керівницького складу національних польських сільрад (в першу чергу складу голів і секретарів сільрад) — пропонувати Київському та Вінницькому обкомам спільно з органами НКВС провести чистку як колишніх, так й існуючих польських сільрад від націоналістів та інших антирадянських елементів. Замінити керівний склад в польських сільрадах, в першу чергу голів"¹¹⁵.

Процес ліквідації польських сільрад тривав протягом 30-х років. Так, у лютому 1938 р. в «матеріалах по роботі серед нацменшостей Київської області» згадується про 15 національних сільрад на Київщині, серед яких польською була одна. Це Дубовська сільрада Розважівського району. Її голова Сікорський визначав напрямки роботи так: «Основне наше завдання — остаточна ліквідація наслідків шкідництва ворогів народу, піднести більшовицьку пильність на базі освоєння більшовизму, на базі опанування марксистсько-ленінської сталінської науки»¹¹⁶.

Останню крапку в процесі ліквідації національних адміністративно-територіальних одиниць поставило рішення ЦК ВКП(б) 16 лютого 1939 р., на основі якого Політбюро ЦК КП(б)У в травні цього року прийняло постанову «Про ліквідацію і перетворення штучно утворених національних районів і сільрад».

Таким чином, національна політика радянської влади по відношенню до польської меншини на селі остаточно провалилась. Поляки-селяни не підтримали проведення колективізації і боролися проти неї всіма доступними методами. Не сприяла проведенню колективізації створена вказівкою зверху система польських сільрад. Будучи не в змозі замінити притаманну полякам-селянам тягу до землі та приватної власності на комуністичні догми суспільної власності, радянська влада почала з середини 30-х років ліквідувати польські сільські ради на Україні. Причому насамперед проводилася політика знищення польських національно-територіальних одиниць.

6. МАРХЛЕВСЬКИЙ РАЙОН У 30-ТІ РОКИ

Як вже говорилося, колективізація сільського господарства була дуже непопулярною серед польського селянства. У серпні 1929 р. в польському національному районі був тільки один колгосп, який об'єднував 13 бідняцьких господарств. До початку 1930 р. створили ще 9 колективів з 123 господарств, а на 1 листопада вже існувало 22 колгоспи, які об'єднували 600 господарств з 9 тисяч, що становило 6,7 % і 10 % всієї орної землі¹¹⁷.

Мархлевський район за темпами колективізації відставав від всіх інших національних районів. Перше місце займали єврейські райони, які об'єднували у колгоспах 86,5 % господарств, а на останньому місці був польський район з 16,8 % колективізації господарств.

На 20 березня 1931 р. колективізація на Україні виглядала таким чином¹¹⁸:

Регіони	Колективізованих господарств [^]		Колективізовано землі	
	тис. га	%	тис.га	%
1. Україна	–	54,7		58,8
2. Національні райони	–	58,8		68,3
3. Польський Мархлевський район	1462	16,8	5,2	16,2

З метою зміцнення колгоспів до середини 1930 року Мархлевському району було виділено кредит на суму 181 тис. карбованців, 20С00 пудів посівного матеріалу та 10 тракторів¹¹⁹.

Процес колективізації польського району не задовольняв органи радянської влади і партійне керівництво як на місцях, так і в центрі. У різних звітах і довідках постійно говорилось про відставання польського національного району у справі колективізації сільських господарств, Але головні причини вони бачили не в економічній неспроможності колгоспів, а в «куркульській і контрреволюційній агітації» та «браку більшовицької масової роботи». І як сказав пізніше, на XIV з'їзді у 1938 році у своїй звітній доповіді М.С.Хрущов: «Труднощі, які пережила Україна при колективізації були організовані за завданням Пілсудського і німецьких фашистів¹²⁰.

У 1932 році у Мархлевському районі було колективізовано 16,9% сільських господарств, по всій Україні вже було об'єднано у колгоспи 72 % господарств, а по СРСР — 61,5 %¹²¹.

Злам споконвічного порядку землекористування привів до неспроможності значної частини селян порядкувати на землі в нових умовах.

У 1932 р. горезвісна кампанія виконання та перевиконання хлібозаготівлі охопила і польський національний район. Після парадного звітування про перевиконання плану вже на початку 1933 р. парторганізація Мархлевського району розглядала питання «Про випадки опухання і виснаження на ґрунті голоду в районі». Обговорювалась ситуація з продовольством у селах району, найскладнішою вона була у Биківці, Мар'янівці, Прутівці, Гута-Юстинівці, а також у Новому Заводі і Мархлевську.

У березні 1933 р. секретар Мархлевського райкому партії Б.Марчєвський направив на адресу Київського обкому КП(б)У доповідну записку, в якій повідомляв про тяжкий продовольчий стан у районі. «Деякі сільради, — писав він, — організують куркульські провокації, здійснюють гвалт про масовий голод, надають у райвиконком списки на 30—40 голодуючих родин по селу». Голодування штовхало на крадіжки домашньої худоби, птиці. У селах Шиєцькій-Буді, Василівці, Олізарці «куркулі» агітували голодних розділити насінневий фонд. У Дранецьких Хатках з голоду померла дитина, яка пролежала під ліжком 4 дні. У Яблонівці Мар'янівської сільради мати вигнала з хати чотирьох голодних дітей, сказавши: «Хай ідуть, куди хочуть, я не могу на них дивитися». Селянин Пашківський в Ульяновці

від голоду підпалив хату, сам згорів, а його дитину врятували. Без допомоги, повідомляв Б.Марчевський, не зможемо розв'язати продовольчу проблему¹²².

В серпні 1933 р. у ряді районів Київської області побував В.Затонський, у тому числі і в Мархлевському. В його доповідній записці йшлося про те, що селянам не видавали заробленого на трудодні зерна або неправильно їх обчислювали. Так, у польському районі нараховували 10% не від обмолоту, а від здачі на пункт. Мали місце зрівнялівка в оплаті і добре працюючих, і ледачих. В.Затонський писав про незадоволення польських селян радянською владою, низьку продуктивність праці, відзначав, що у Мархлевський район трактори завозилися більше для політики, ніж з економічних міркувань, бо до кінця травня вони не виходили у поле, щоб не загрузнути у багні. У селах панувала безгосподарність, а іноді і безглуздість, керівники сільрад своїми діями погіршували продовольче становище людей. Але високій партійний керівник підкреслював, що перешкоди на селі чинили куркулі і «вороги»¹²³.

Восени у десяти селах Мархлевського району голодувало 1760 чоловік, більшість з яких були діти.

У 1932—1933 рр. польські селяни виходили з колгоспів. Але насильницька колективізація тривала. Наприкінці 1933 р. у польському районі було колективізовано 32 % господарств, а на початок 1935 р. 69 % господарств були об'єднані у колгоспи.

У 1934 р. у польському районі було створено 32 молочні ферми, 14 — свинарних, 8 — вівчарних, а в січні 1935 року вже було в районі ферм: 48 — молочних, 16 — свинарних, 11 — вівчарних і одна конярська¹²⁴.

Радянські керівники вважали, що польське населення у своєму національному районі не виправдало їх довіри, не підтримало колгоспного ладу.

І з 1935 року, коли як і по всій Україні, починається хвиля депортації польського населення з його національного району, мрія про кращу долю в умовах Радянської України остаточно розвіялась.

Перше виселення 750 родин з Мархлевського району було проведено за рішенням політбюро ЦК КП(б)У у березні 1935 р.

Секретар Мархлевського РПК Е.Завадський повідомляв Київський обком КП(б)У про хід переселення, що воно «відбувається нормально», «відправка ешелонів проводиться за графіком, переселенці на станцію прибувають за два дні до

вантаження», «настрій переселенців задовільний», «нешасних випадків не було», тільки на с.Н.Завод «була задушена дитина з вини матері», «Всі переселенці задоволені, у своїх заявах зобов'язуються у майбутньому працювати на новому місці краще, щоб виправдати довіру радянської влади». Будь-який протест проти насильницької депортації кваліфікувався як контрреволюційні виступи проти влади. Завадський повідомляв, що відмічено ряд контрреволюційних виступів з боку класово-ворожих елементів: Мостович заявляв, що «я ще маю надію повернутися в Л.Гуту, наші поляки ще не забули Україну»; учителька Лапушинська розповідала учням про переселення і плакала разом з дітьми та ін.¹²⁵

З початком депортації польського населення одноосібники починають вступати в колгоспи, щоб уникнути переселення. Так, у Слободі Чернецькій до колгоспу вступило 45 господарств, в Дзикунках — 55, у Кам'яному Броді — 23 та інш, але це їх не врятувало.

У другому розділі вже йшла мова про переселення 35% сімей з Мархлевського району до Харківської області як «політично неблагонадійних елементів», про що і був складений список у районному відділі НКВС «з наявності компрометуючих матеріалів по забарвленню»:

1. 48 родин — польський контрреволюційний націоналістичний елемент
2. 51 — костьольний актив
3. 72 — контрреволюційний куркульський елемент
4. 51 — зв'язки з Польщею і підозра у шпигунстві
5. 3 — організатори та отримувачі «гітлерівської допомоги»
6. 4 — колишні консульські зв'язки
7. 44 — колишні петлюрівці та соколівці
8. 15 — колишня шляхта
9. 3 — колишні поміщики
10. 24 — особи, які проводили антирадянську агітацію
11. 11 — особи, які займались шкідництвом у колгоспі
12. 18 — колишні контрабандисти
13. 2 — колишні жандарми
14. 2 — колишні члени ПОВ
15. 2 — галичани

Для переселення цієї групи польського населення були створені комісії, до яких входили секретар райкому, голова РВК

та начальник районного відділу НКВС Для допомоги у Мархлевський район було направлено 55 комуністів.

За підрахунками Г.Стронського з Мархлевського району у 1935—1937 рр. до східних районів України за її межі було переселено близько 10 тисяч польського населення.

А у 1935 р. польський національний район ім. Мархлевського на Україні було ліквідовано.

Спочатку постановою від 17 серпня 1935 р. після опиту членів Політбюро ЦК КП(б)У було вирішено розформувати Мархлевський і Пулинський райони, а 3 жовтня цього року це рішення було продубльовано постановою президії ЦВК УРСР «Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області», де говорилося, що «в зв'язку з економічною слабкістю Мархлевського і Пулинського районів, незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною череззможжю», «розформувати Мархлевський і Пулинський райони».

На базі польського і німецького національних районів створювали новий Червоноармійський з центром у колишньому Пулино, який було перейменовано на Червоноармійськ. До нього приєднувались населені пункти з різних районів, наприклад, з колишнього Мархлевського району сільради — Нейгемська, Прутівська, Костянтинівна, Шереметівська, Грузлівська, Олізарівська, Нсборівська, Білківська. Решта сіл розформованого польського району були включені до інших районів. До Баранівського району відходили Себерівка, Ольшана, Генріхівка, Мар'янівка, Явне, Любарська Гута, Тартак, Адамівка, Турівка, Мархлевськ, Білка, Дерманівка, Кам'яний Брід, Людвиківка і Дрань-Хатки. До Житомирського району приєдналися Юлянівка, Шищівська-Буда, Полостівка, Тартачок, Новий Завод, Гута-Юстинівка, Васильківка, Здань-Болярка, Вілки, В'юнки, Соболівка, Жовтий Брід. До Новоград-Волинського району — Владинська, Дзикунська, Слобода-Чернецька, Кам'яно-Майданська польські сільради¹¹⁶.

Після розформування Мархлевського району продовжувалась депортація поляків з його території. У 1936 р. ще було переселено 999 сімей: з Червоноармійського (337 родин), Новоград-Волинського (247) і Баранівського (415) районів з причини «очищення населених пунктів, засмічених польськими контрреволюційними націоналістичними елементами»¹²⁷.

Це «очищення» продовжувалось і в 1937 р. У Новоград-Волинській окрузі парторганізацією й НКВС було репресовано 300 «польських контрреволюційних елементів, які займались ди-

версійною та шпигунською роботою», так званих «ворогів народу»¹²⁸.

У 1939 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято ще одне рішення «Про утворення Щорського району Житомирської області». За цією постановою новий район створювався з центром у селищі Мархлевськ, який перейменувався в Щорськ. Район створювався в складі: Мархлевської, Кам'яно-Бродської, Биківської селищних рад, Адамівської, Любарсько-Гутської, Турівської, Сарнівської, Червоно-Хатківської (бувш. Драни-Хатки), Людвиківської, Генріхівської, Дерманської, Мар'янівської сільрад Баранівського району; Шереметівської, Пругівської, Костянтинівської, Олізарської, Нейгеймської, Старо-Майданської, Грузлівецької, Білківської сільрад Червоноармійського району; Гуго-Юстинівської, Новозаводської, Таргачківської, Соболевської, Жовтобродської, В'юнківської і Вільвської сільрад та Житомирської міськради¹²⁹.

Таким чином, досвід Мархлевського району спочатку вплив у собі все те, що радянська влада могла запропонувати національним меншинам на території СРСР. Його виникнення зумовлювалось бажанням радянської влади здобути прихильність поляків у справі будівництва соціалізму. Виникненню Мархлевського району передували численні декрети радянської влади, які схвалювала більшість поляків. Споконвічна мрія про власну землю, власне господарство за цими декретами була близькою до здійснення. Саме тому, коли президія ВУЦВК прийняла рішення про створення національного району, багато поляків підтримали це. Їх всіх приваблювала можливість жити і працювати на власній землі серед своїх братів по нації.

І дійсно, протягом десяти років існування району органи радянської влади допомагали розвитку його як в економічному, так і в культурному плані. Але передбачалося затиснення поляків в тісні рамки побудови соціалізму, без врахування їх інтересів і національного характеру.

Небажання вести колективне господарство, виступати проти своєї релігії, гудити свою Історичну батьківщину, міняти свої національні звичаї за вказівкою зверху викликало гостре осудження поляками керівництва компартії і радянської влади.

Експеримент насильницької соціалізації зазнав явного краху і саме тому рішенням, яке було прийнято, так званим «опитом членів Політбюро ЦК КП(б)У», Мархлевський район припинив своє існування як польський національний район.

Причому це був перший ліквідований національний район на Україні, де ще на протязі 30-х років існували російські, єврейські, болгарські, грецькі райони.

7. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У 30-ТІ РОКИ

На початку 30-х рр. в Україні продовжувала здійснюватися програма розвитку польської пролетарської культури. Радянські і партійні керівні органи приймали багато постанов для втілення її в життя. Дуже добре ілюструє цю діяльність уривок з партійної резолюції про стан та чергові завдання культобслуговування національних меншостей у 1931 р. «Класовий ворог намагається використати національне культурне будівництво для своєї мети, використовуючи національно-побутові й релігійні пережитки серед окремих груп трудящих різних національностей. Боротьба проти ворожих національно-клерикальних Ідеологій, проти релігійних забобонів, національної замкнутості та обмеженості в культурній роботі, зокрема польської ... національностей ведеться ще дуже кволо»¹³⁰.

У 1931 р. на Україні працювала 381 польська школа, був створений Польський Інститут соціального виховання, де навчалось 130 студентів. У Києві працював Польський педагогічний технікум, існували польські відділення при Київському медичному інституті, Одеському німецькому педагогічному технікумі, Житомирському кооперативному технікумі.

Державна польська бібліотека у Києві налічувала 48000 томів книжок, при ній був організований науковий відділ з 35000 томів. Працював Дім польської культури.

У 1931 р. був створений науково-дослідний інститут польської пролетарської культури при Всеукраїнській академії наук з чотирма відділами: соціально-економічним, літературно-мовним, історичним та філософсько-протикатолицьким. Директором інституту був призначений Болеслав Скарбек. Тематика закладу була пов'язана з актуальними проблемами соціалістичного будівництва, вона відбиває боротьбу за генеральну лінію партії, за викриття класового змісту та імперіалістичних тенденцій буржуазної науки у фашистській Польщі. Громадська робота Інституту була спрямована на пропаганду марксизму-ленінізму серед польських трудящих¹³¹. В Інституті польської культури були підготовлені такі праці: «Марксівська схема до історії

Польщі», «Програма до історії Польщі», «ППС — лівіця в 1917 р.», «Польські легіони та царська Росія», «Люксембургство в літературній критиці», «Методологія Рози Люксембург в світі ленінської критики» та ін. В Інституті досліджувалась історія фабрик та заводів, де працювало польське населення.

У 1931 р. на базі драматичної студії було створено Державний польський театр у Києві, його першим директором став Вітольд Вандурський, якого згодом звинуватили в опортунізмі, увільнили і репресували. Пізніше художнім керівником театру призначили Д.І.Шклярського. Як відмічалось у засобах масової Інформації, театр ставив п'єси не тільки національних, а й польських, українських, російських та інших драматургів. У виставах театру були зайняті актори Германович, Ліфшиць, Паньківський, Корсагін, Марковський, Стойкевич, Гельнер, Гжибовська та ін. Польський державний театр гастролював по Україні, Білорусії, Росії. Звичайно, більшість виступів припадала на місцевості, де проживало польське населення. Театр мав спеціальну концертну бригаду, актори якої виступали українською, польською, російською та єврейською мовами. У пресі тих років постійно друкувались матеріали, які описували художній шлях театру, його розвиток, вдосконалення акторської майстерності, багато говорилось про успіхи театру. Типовим прикладом може бути уривок з однієї з газет: «польський театр є втілення в життя ленінської національної політики партії, є носієм польської культури, національної за формою, соціалістичної за змістом». У 1937 р. газета «Трибуна радзецька» у своїх статтях багато уваги приділяла польському театру у Києві, друкуючи матеріали про «чудових акторів театру», його «великі успіхи», докладно висвітлювала гастрольні поїздки колективу, високі оцінки критиків¹³².

Після такого ставлення до польського театру зовсім не зрозумілим було рішення партійного керівництва про ліквідацію театру. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 14 квітня 1938 р. у протоколі «Про польський театр» записали: «Зважаючи на те, що державний польський театр в місті Києві має обмежену базу польського глядача, дає вистави низької ідейно-художньої якості і протягом семирічного існування, як національний театр, себе не виправдав, — погодитись з постановою загальних зборів колективу польського театру про ліквідацію театру»¹³³.

У 30-ті роки одночасно з репресуванням багатьох осіб, ліквідацією національних адміністративно-територіальних одиниць здійснюється наступ на польську культуру в Україні

Після розв'язання в СРСР антипольської пропагандистської кампанії, офіційних заяв про небезпеку з боку польських «фашистів» починаються численні чистки національних інститутів, їх ретельні перевірки, а пізніше й ліквідація. Закриваються постановами партійного керівництва польські школи, вищі та середні навчальні заклади, наукові та культурні установи.

Так, оргбюро ЦК КП(б)У 10 червня 1934 р. ухвалило рішення «Про виконання постанови листопадового пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У та Політбюро ЦК КП(б)У» від 13. XII 1933 р. «Про кадри шкіл нацменшостей», в якому говорилося, що «Обласні партійні комітети, особливо Київський та Вінницький, не зробили всіх необхідних висновків, ... не зрозуміли того, яке місце в планах контрреволюційної роботи ворога на Україні займає ставка на виховання в польських та німецьких школах молодого покоління в антирадянському дусі. Через брак більшовицького конкретного керівництва шкільним будівництвом з боку органів НКО і партійних організацій, в низці сіл Вінницької та Київської областей допускалося грубе перекручення лєнінської національної політики, що виявилось в переводі за релігійною ознакою дітей, так званих українців-католиків на польську мову навчання. Це грає на руку тим польським буржуазно-націоналістичним фашистським елементам, що пролазять в ці школи і ставлять своїм завданням насильну полонізацію українського села»^М.

Було вирішено провести у цих регіонах всебічну перевірку всіх польських шкіл, а «на випадок виявлення фактів засміченості шкіл антирадянськими елементами — одразу ж вживати конкретних заходів». А також Вінницькому і Київському обкомам було доручено підготувати з осені 1934 р. перехід шкіл, де навчаються діти, рідною мовою яких є українська мова, з польської мови на українську.

У 1934 р. по Вінницькій області з 291 польської школи 135 були реорганізовані в українські та злито з українськими. В області залишилось 118 польських шкіл і 9 змішаних польсько-українських. По Київській області з 153 польських шкіл 70 реорганізували та злили з українськими, 6 реорганізували в українські з залишенням польських комплектів. Не зазнали змін 70 польських та 7 змішаних українсько-польських шкіл.

Політбюро, секретаріат, оргбюро ЦК КП(б)У багатьма постановами методично знищували систему навчальних закладів для польського населення.

Так, 4 квітня 1935 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про реорганізацію німецьких і польських шкіл в прикордонних районах», а Політбюро ЦК КП(б)У 20 вересня цього ж року (протокол № 48, пункт 14) постановило: «В зв'язку з тим, що польські націоналісти штучно створили ряд польських шкіл в районах з переважно більшістю українського населення чи населення, яке розмовляє переважно українською мовою, особливо у районах Мархлевському, Баранівському, Новоград-Волинському, Ярунському Київської області та Проскурівському, Волочиському, Городокському, Сатанівському — Вінницької області, — пропонувати комісії у складі Попова, Затонського, Ільїна, Чернявського, Дитюка і Карпова розробити конкретні заходи»¹¹⁵.

І заходи були розроблені, Київський та Вінницький обкоми поспішили подати в ЦК КП(б)У списки шкіл, які з польських перетворювались на українські.

Після ще однієї постанови Політбюро ЦК КП(б)У від 27 жовтня 1935 р. про реорганізацію польських шкіл у Вінницькій області 117 польських шкіл перетворювались на українські. З них 17 — Кам'янецько' округи, 5 — Могилівської, 18 — Проскурівської, 28 — Шепетівської та 48 шкіл по районах, не об'єднаних округами. Із загальної кількості польських шкіл у Вінницькій області залишалось 35 початкових, неповних середніх та середніх шкіл. У містах — Кам'янець-Подільський, Проскурів, Шепетівка, Бердичів, Старо-Костянтинів, Городок, Славута, Гнів'янь та селах — Шаровечка, Маньківці, Гречани (Проскурівський район), Тарноруда, Війтівці, Гайдаки, Зелена (Волочиський район), Олешківці, Мархлівка (Городокський район), Старонічі, Мала Радогоща, Старе Гутисько, Кам'янка, Хотін (Плужанський район), Загуба, Тадеушпіль, Хутір Лабанський (Полонський район) та ін.¹³⁶

Ліквідовувались польські школи й в інших областях України. На поч. 1938 р. у Київській області залишалось 5 польських шкіл.

Наприкінці 30-х років процес ліквідації польських шкіл в Україні був завершений. 10 квітня 1938 р. Політбюро ЦК КП(б)У в присутності Петровського, Хрущова, Бурмістренка та Євтушенка прийняло постанову «Про реорганізацію національних шкіл на Україні», в якій говорилось, що «вороги народу — троцькісти, бухарінці й буржуазні націоналісти — насаджували спеціальні польські- й ін. школи, перетворюючи їх на вогнища буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей. Практика насадження національних шкіл завдала величезної шкоди справі правильного навчання і виховання, відгороджувала

дітей від радянського життя, позбавляючи їх можливості прилучатися до радянської культури і науки». І за вказівкою ЦК ВКП(б) українське партійне керівництво постановило «реорганізувати спеціальні національні школи, в тому числі й польські, в радянські школи звичайного типу, а також ліквідувати спеціальні національні відділи й класи при звичайних школах, технікумах й вищих навчальних закладах»¹³⁷.

Ця постанова ставила крапку в існуванні польських учбових закладів на Україні, переводячи навчання спочатку українською, а пізніше й російською мовами. А план реорганізації національних шкіл, підписаний головою Ради народних комісарів УРСР Д.Коротченком, взагалі, передбачав ліквідацію 888 шкіл з 94764 учнями, з яких 57 були польськими, 6 змішаними.

У 1938 р. на XIV з'їзді КП(б)У, підбиваючи підсумки переможної класової боротьби, М.С.Хрущов у своїй доповіді сказав: «Вороги народу силоміць заганяли українців до польських, німецьких та інших національних шкіл. ...Відшукували якесь родинне коріння цих українців з поляками. ...Створювали гнізда для проведення контрреволюційної роботи»

Численними постановами ЦК КП(б)У ліквідовувались й інші навчальні заклади. Досліджуючи їх, можна зробити своєрідний літопис знищення Інститутів польського національного розвитку. Березень 1935 р. — «ліквідувати польський сектор при газетному технікумі в Харкові та польський робітфак в Бердичеві», червень — «ліквідувати польський сектор Українського театрального Інституту», серпень — «після перевірки ліквідувати Проскурівський польський педтехнікум» та «ліквідувати польський сектор Київського медтехнікуму». У цьому ж році був закритий Інститут польської пролетарської культури, замість нього організовувався при Українській академії наук кабінет по вивченню польської літератури, мистецтва й історії революційного руху у Польщі (постанову підписали Косіор, Постишев, Затонський, Любченко).

Дві постанови торкалися долі Польського педагогічного інституту. Одна від 29 вересня 1935 р. Як зазначалося в ній, «враховуючи потребу існуючих польських шкіл на Україні в педагогічних кадрах, вважати недоцільним мати спеціальний педагогічний польський інститут з кількістю до 700 чоловік... Ліквідувати польський педагогічний інститут, створивши замість нього відділення при Київському педагогічному Інституті на 100 чоловік, що повністю задовольнить потреби в підготовці вчителів для шкіл польською мовою»¹³⁹. Комісії у складі Дитюка, Карпова

і Геплера для виконання цього рішення відводилося десять днів. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 16 жовтня ліквідовувались робітфаки Польського педінституту у Києві та Житомирі, а потім було закрито й польське педагогічне відділення.

Водночас з ліквідацією навчальних та наукових закладів здійснювалося закриття польських клубів, бібліотек, засобів масової інформації.

Постановами, прийнятими опитом членів Політбюро ЦК КП(б)У, було вирішено 1 лютого 1935 р. «ліквідувати польські газети в Шепетівському, Полонському, Бердичівському районах Вінницької області; в Олевському, Коростенському, Городницькому, Новоград-Волинському, Баранівському, Житомирському районах Київської області у зв'язку з відсутністю в цих газет достатньої бази читачів». З 1 вересня закривались польські районні газети у Волочиську, Славуті, Заславі. Проскурові, Городку й Ємільчину. Рішенням від 20 вересня ліквідували газети польською мовою «Глос млодзежи» та «Бондж готув». А Н.Попову і В.Балицькому було запропоновано змінити склад працівників редакції газети «Серп», яка повинна була мати нову назву— «Глос радзецькі». Вона теж пізніше була закрита.

Припинялося на Україні радіомовлення польською мовою.

В листопаді 1936 р. закрили Дім польської культури, за рік була ліквідована Центральна державна польська бібліотека України, фонди якої передали до Центральної наукової бібліотеки (більша частина польської бібліотеки пропала).

Почалось переслідування самої польської мови на території Радянської України, і вона почала зникати із життя поляків.

За рішенням центральних партійних органів Москви і Києва, були послідовно ліквідовані майже всі польські культурні заклади на Україні.

Так завершилась політика забезпечення національного розвитку поляків у радянському розумінні.

8. РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ПОЛЯКІВ ТА ЇХ ДЕПОРТАЦІЯ

Масові «чистки» та репресування польського населення широкого розмаху набувають з 1933 р.

ЦК КП(б)У на пленумі у листопаді 1933 р. розглянув питання про проведення та нові завдання національної політики в Україні. В резолюції на доповідь С.В.Косіора з цього питання підкрес-

лювалося, що польські національні сільради, колгоспи, школи, клуби, інститути та ін. «засмічені польськими фашистськими елементами», тому потрібно «провести заходи до чисток цих організацій від ворожих елементів». А В.Затонський додав приклад, що «в Інституті польської культури залишився незаарештований лише один комуніст. Весь склад Інституту від директора до судомойки був підібраний цілковито одностанійно... всі вони були членами контрреволюційної організації»¹⁴⁰.

У 1933—1935 рр. в Україні партійні організації з допомогою НКВС фабрикували та успішно розкривали численні справи «контрреволюційних», «шпигунських» організацій. Так, у 1934 р. до відповідальності були притягнуті члени Польської організації військової (ПОВ), які нібито завдавали шкоди радянській владі та працювали на користь «Великої Польщі». Б.Скарбек, якому приписали роль польського резидента, був «довіреною особою Пілсудського». В цьому він і «признався» під час особистої бесіди з головою ДПУ В.Балицьким. Така ж сама доля чекала й самого В.Балицького, пізніше він був оголошений «ворогом народу» і покінчив самогубством.

У 1935 р. була проведена «перевірка партійних документів», під час якої поляків почали звільняти з роботи, а пізніше репресувати.

Комісії у складі Буценко, Карлсона, Арова, Одинця було доручено «перевірити факти скупчення німців, поляків, тобто троцькістів на великих заводах», та «розробити календарний план очищення» від цих елементів підприємств.

При перевірці партійних документів на Павлоградському заводі № 55 виявилось, що тут «зібрана шайка білогвардійців, куркулів, троцькістів, які зривають виробництво, виробляють негідну продукцію». Серед них Мітлянський А.С. — технічний директор і тимчасовий керівник заводу, поляк за національністю. Він був звинувачений у шпигунстві, у тому, що «засмічував завод ворогами» й так керував, що 50% виробленої продукції йшло у брак. Його дружина також була запідозрена у шпигунстві. Іванківський Ч.К. — керівник відділу технічного контролю «мав зв'язки з родичами у Польщі», випускав з заводу негідні авіабомби та снаряди.

С.Стратинський, працівник Миколаївського суднобудівельного заводу ім. Марті, виявилось, зривав оборонні замовлення. Помічник директора Луганського заводу № 60 «мав зв'язки з Скарбеком, Теодором, Вишневським, Масм». А робітники цехів

Горшков, Маликов і Іванов — «вихідці з Польщі та мають там близьких родичів». Жеромський М.А. — майстер Шостинського порохового заводу № 9 «зв'язаний з братом, який знаходиться у Польщі». Всі вони та багато інших були звільнені з роботи, виключені з партії, а пізніше репресовані.

Якщо у 1935 р. ще вигадували якісь причини переслідування поляків, то у 1936 р. органи й цим себе не обтяжували. Так, у списках осіб, яких повинні були звільнити, проти прізвища Биске Р.Ю., начальника цеху Харківського заводу ім.Комінтерну у графі «компрометуючий матеріал» записали одне слово — «поляк»^ш.

Радянсько-партійна пропагандистська машина формувала образ ворога, звинувачувала польське населення України у «шпигунстві», «шкідництві». Взірцем теоретичної думки у цьому плані стала теза про «шкідництво різних націй», проголошена О.Шліхтером у 1937 р. на XIII з'їзді КП(б)У. В першу чергу до шкідницьких націй були віднесені поляки та німці. Від боротьби з окремими ворогами соціалізму радянська влада і комуністична партія перейшли до боротьби з цілими націями.

Спочатку ліквідація польських сільських рад, польського національного району, закриття польських шкіл, середніх та вищих навчальних закладів, знищення польських наукових та культурних установ, боротьба з «польськими фашистами» та «ворогами», репресії проти кращих представників польського населення, а потім — депортація з України польського населення.

Депортацію здійснювали таємно. У засобах радянської масової Інформації про неї не було жодного слова, вона замовчувалась і заперечувалась при запитах польської влади.

Спочатку поляки переселялися в Інші райони України, подалі від кордонів, а пізніше і за П межі.

Перші рішення про депортацію поляків з'являються у 1934 р. Так, Політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня приймає постанову «Про переселення з прикордонної смуги», за якою 8300 господарств колгоспників та одноосібників які, пояснювалось в постанові, не проявили себе у зміцненні кордону і колгоспного ладу, переселялися у віддалені від кордону райони, а на їх місце перебиралися 4000 кращих господарств з Київської і Чернігівської областей¹⁴².

Протягом 1935 та 1936 рр, тобто до закінчення процесу депортації польського населення з місць проживання партійні керівні органи прийняли багато постанов про переселення, створивши для цього чимало різних комісій.

На початку 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У вирішило переселити поляків з польського національного Мархлевського району в інші райони України. Передбачалося додатково переселити з Мархлевського району в інші райони України 300 польських «господарств ворожих і ненадійних елементів і 50 господарств на Білбалтлаг найбільш небезпечних антирадянських елементів». Переселення пропонувалося провести до районів Харківської області: Червоноградського — 100 господарств, Сахнещанського — 100 господарств і Миропольського — 100 господарств¹⁴³.

Зрозуміло, що Харківський обком КП(б)У схвалив рішення про переселення на територію області польських родин, але запропонував розмістити у Миропольському районі не 100 господарств, а 50 у Ольховатському районі та 50 — у Близнюківському. ЦК КП(б)У постановою від 27.IX.1935 р. задовольнив прохання Харківського обкому.

А на наступному засіданні Політбюро 28.IX.35 р. вже було вирішено переселити у Мархлевський район 200 добровольців, ударників-колгоспників з південних районів Київської області «із метою укріплення прикордонного колишнього польського району», як говорилося у постанові.

Поляків виселяли й з інших районів України. 16 жовтня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає рішення про переселення 1500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області, у якому просить дозволу у ЦК ВКП(б) «переселити 1500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області з розселенням їх у Харківській, Донецькій і Дніпропетровській областях, надаючи їм пільги переселенців»¹⁴⁴.

Секретар Вінницького обкому В.Чернявський надіслав, на адресу ЦК листа, в якому писав: «На території Вінницької області, особливо в прикордонних і форпостних районах, осіла значна кількість польського населення. Серед цієї категорії населення маються особи, підозрювані у шпигунстві, колишні контрабандисти, родини втікачів за кордон, релігійний актив та інший контрреволюційний елемент, який є базою супротивника серед нас». З метою подальшого очищення кордону, форпостів і вузлових пунктів залізниці Вінницької області обком КП(б)У висловлював прохання санкціонувати проведення переселення у тиллові райони України 1500 польських родин¹⁴⁵. Але тут й у подальших постановках ЦК вже не йшлося ні про які пільги.

4 листопада 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У вирішило «прийняти пропозицію Вінницького обкому про те, щоб провести

переселення польських родин (в рахунок 1500) із таких районів області⁴⁶:

Проскурівського	150	Козятинського	100
Городокського	250	Жмеринського	50
Волочиського	150	Славутського	100
Шепетівського	150	Ст. Костянтинівського	100
Ізяславського	100	Сатанівського	100
Плужанського	100	Базалійського	100

Для втілення в життя цих рішень Політбюро ЦК КП(б)У постановою від 4 листопада цього року для повсякденного оперативного керівництва переселенням 1500 родин з Вінницької області та вирішення всіх практичних питань, зв'язаних з цим переселенням, створило комісію у складі: Шелехеса, Попова, Литвина, Шувалова, Александровського, Левицького та Орлова.

Чергова постанова ЦК КП(б)У від 4 грудня 1935 р. визначала конкретні строки переселення 1500 польських господарств з Вінницької області. Планувалося розпочати з 5 січня 1936 р. за закінчити 15 січня.

Постанови приймалися одна за одною, рішення часто, дублювались.

29 вересня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У відзначало на засіданні, що вказівка ЦК КП(б)У про очищення Південно-Західної залізниці, особливо її найбільш важливих вузлів, близьких до польського кордону, — Коростень, Гречани, Казятин, Шепетівка, Вапнярка та ін. — від антирадянських польських елементів ще не виконана. ЦК КП(б)У постановив створити комісію у складі Шарова, Зоріна, Александровського, яка повинна у п'ятиденний строк внести свої пропозиції «по очищенню прикордонних залізничних вузлів від польських антирадянських елементів»⁴⁷.

25 листопада 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає нову постанову «Про переселення польських і німецьких господарств з прикордонної смуги», в якій йшла мова вже про переселення весною 1936 р. 6—7 тисяч господарств переважно за межі України. Для підготовки питань, пов'язаних з цим переселенням, створювалась комісія у складі Косіора (голова), Постишева, Любчснка, Попова, Шелехеса, Балицького, Якіра, Ільїна, Василенка, Налімова, Шарова, Чернявського, Трилиського, Соколинського, Паперного⁴⁸.

17 січня 1936 р. було більш детально визначено долю поляків й німців. Політбюро ЦК КП(б)У постановило в першу чергу переселити в Казахстан 5 тис. господарств: з Київської області

— 3 тис, з Вінницької — 2 тис Намічений строк акції — з 25 травня до 10 червня. Цю депортацію у секретних документах назвали «впорядкування сіл лінійки прикордонних районів». Кількість господарств, що переселялися, була більше 5 тисяч, це перевиконня плану зробили за рахунок другої черги переміщення, «з тим, щоб по районах Новоград-Волинському і Баранівському повністю переселити всі господарства, які підлягають переселенню». Відправку ешелонів розпочали 20 травня. Від виконавців цієї страшної акції рішенням політбюро суворо вимагалось «об'яву про переселення робити за 7—8 днів до від'їзду»^{14*}.

28 квітня 1936 р. Раднарком СРСР прийняв постанову № 776 — 120 сс про переселення поляків «як політично неблагонадійних» з України у Казахстан. До першої групи виселення було включено 35820 поляків, серед них 12 486 дітей. Польське населення України депортувалось в Алма-Атинську, Карагандинську, Кокчетавську, Південно-Казахстанську і Талди-Курганську області — 35 735 чол. 185 чол. до Російської Федерації¹⁵⁰.

У 30-х роках радянська влада під керівництвом комуністичної партії використовувала один з засобів збереження власного існування — репресії. У 1936—1938 рр. в Україні¹⁵¹ було репресовано 300 тис чоловік, з них 44 тисячі поляків. Одночасно з ліквідуванням інститутів національного розвитку, депортацією польського населення всі його верстви зазнали репресій. Була знищена майже поголовно польська інтелігенція. Першими страждали католицькі ксьондзи, їх висилали, саджали у концтабори, розстрілювали.

Були репресовані видатні діячі польської культури, науки, керівники різних рівнів, прості селяни та робітники. У 1933 р. арештований Болеслав Скарбек, (справжнє ім'я Болеслав Шацький). Він очолював Польбюро ЦК КП(б)У, працював у редакціях польськомовних видань, був директором інституту польської культури. Засуджений до розстрілу.

Така ж доля спіткала іншого польського діяча Хенріка Політура (справжнє ім'я Хенрік Радзейовський), який працював у Польбюро Київського обкому КП(б)У, у редакції «Серпа», завідуючим кафедрою Історії польської літератури в Інституті польської культури.

Були репресовані Владислав Вишневський — редактор газети «Глос млодзєжи», Вітольд Вандурський — режисер польського театру, Й. Заславський — директор центральної польської бібліо-

теки у Києві, Казімір Слівінський — редактор журналу для дітей польською мовою та багато інших.

Як не прикро, але серед тих, хто здійснював репресії в Україні, були й поляки, наприклад, С.В.Косіор, В.Балицький — голова ДПУ України. Але вони та інші, після того як виконали свої каральні обов'язки, були звинувачені у шпигунстві та співробітництві з урядом Польщі і також знищені.

Ось так депортацією та репресіями закінчилась ленінсько-сталінська національна політика відносно польського населення в Україні. Поляки були першими із національних меншин, які зазнали жорстоких переслідувань. Образно назвав польське населення Радянського Союзу М.Іванов, «першим покараним народом».

ЗАКЛЮЧЕННЯ

За довгі роки свого проживання в Україні поляки знайшли тут свою батьківщину. Їх долі тісно переплітались з долею українського Інших народів республіки. Разом вони боролися за національне відродження.

У 20-ті роки, у період непу, почалося економічне відродження сільських господарств, розвивалися різні форми кооперації, торгівля, дрібне виробництво, хоч і в обмежених рамках соціалізму розвивалася польська культура, вільно вживалась польська мова. У ті роки політика радянської влади щодо польського населення України була спрямована на залучення його до активного будівництва соціалізму. З цією метою були створені польські сільські ради, школи, навчальні заклади, культурні установи, судові камери, друкувалися польськомовні газети, журнали та різноманітна література. Серед польського населення проводились рідною мовою виборчі кампанії. Радянська влада, мріючи про всесвітню революцію, намагалася створити прообраз соціалістичної Польщі в прикордонних районах України. Ним мав стати польський національний район ім. Мархлевського. Однак, незважаючи на певні успіхи, ця політика носила загалом ієзуїтський характер, тому що все те, що не вкладалось в обмежені рамки побудови соціалізму, нещадно переслідувалось і каралось. Так, практично неможливо було вірующим відправляти свої релігійні треби. Святкування будь-яких національних і релігійних свят заборонялося. Навіть спілкування з родичами у Польщі було небезпечним. Вихолощувалась сама національна ідея із душ поляків, замість неї проголошувалась зверхність класових цілей над національними.

Але попри все те можна сказати, що у 20-ті роки були створені основи для розвитку польської національної меншини в Україні.

Наприкінці 20-х років відбувся злам в різних галузях політики радянської влади, що суттєво змінило становище народу України, у тому числі й польського. Подальша політика радянської влади звела нанівець всі спроби духовного національного відродження польського народу. З впровадженням єдиного сільськогосподарського податку і насильницької колективізації почалося руйнування і знищення сільських господарств, що призвело до голодомору 1932—1933 рр. і занепаду сільського господарства в Україні

У 30-ті роки польське населення України масово протестувало проти насильницької колективізації сільського господарства, висловлювало гостре незадоволення політикою радянської влади. Експеримент більшовиків по проведенню добровільної соціалізації зазнав явного краху серед польського населення. Водночас як по українському, так і польському народу прокотилася хвиля переслідувань і репресій.

З середини 30-х років все польське в Україні було проголошене «ворожим», а самі поляки віднесені до «шкідницької нації». Радянська влада під керівництвом і за ініціативою компартії почала ліквідувати польські національні інститути, зникли польські адміністративно-територіальні одиниці, навчальні заклади, культурні та наукові установи. Процес ліквідації польських інститутів національного розвитку супроводжувався масовою депортацією поляків на схід України та за П межі, переслідуванням і терором проти найкращих представників польського населення.

З кінця 30-х років в Радянській Україні офіційно не згадувалося польське населення, ніби його не існувало.

Після тяжких років війни, репресій, депортацій, переслідувань і прямого фізичного знищення кількість поляків в Україні істотно зменшилась. Число їх, за переписом 1970 року становило 295100 чоловік (враховуючи й приєднані західні області). За даними перепису 1989 р, польське населення налічувало 219179 чоловік, більша його частина проживала у західних регіонах України.

Після довгих років забуття, національних втрат новий етап розвитку національної свідомості поляків починається в Україні з кінця 80-х років.

Нова, незалежна Україна питання щодо національних меншин звела у ранг національної політики. У 1992 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон про національні меншості.

Сьогодні в Україні існують громадські товариства поляків, працюють польські школи, у Києві відкрито польську гімназію, відділи польської книги в бібліотеках, відновлено видання польськомовної газети «Київський щоденник». У Києві повернуто віруючим два костьоли. В Україні працюють польські клуби, створені національні художні колективи, проводяться фестивалі, вечори польської музики, пісні, поезії та багато іншого.

Владні структури намагаються забезпечити найкращі умови для вільного розвитку всіх національних меншин України, пам'ятаючи, що не може бути вільною та нація, яка завдає утиску Іншим.

¹ **Винниченко В.** Відродження нації.— Відень, 1929.—Ч. 2.—С. 78—79.

² **Patek A.** Polacy w Rosji i ZSRR // Polonia w Europie.— Poznań, 1992— S.311, 314.

³ До історії міжнаціональних процесів на Україні // Укр.іст.журн.— 1991.— № 2.— С.89, 90.

⁴ ЦДАГО України.—Ф.1, оп.20, спр.314, арк.19, 76.

⁵ **Буценко П.И.** Советское строительство и нацменьшинства на Украине.— Харьков,1926; **Глинский А.** Национальные меньшинства на Украине.— Харьков,1931; **Глинський А.** Досягнення й хибі в роботі серед національних меншостей.— Харків,1931; Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине: К 10-й годовщине Октябрьской революции: По материалам Центр.комиссии нацменьшинств при ВУЦИК.— Харьков, 1927.

⁶ **Тęgoborski W.** Polacy Związku Radzieckiego, Moskwa, 1929: Polski rady wiejskie na Ukraine Radzieckiej:... 15.XII—15.X.1927 г. - Charkow, 1928.

⁷ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. Стенографический отчет и постановления.—Харьков, 1931.

⁸ УІЖ.—1966.—№ 1—С97—107.

⁹ **Горный В.А, Луковцева И.И.** Из истории деятельности РКП(б) по вовлечению польских трудящихся СССР в социалистическое строительство (1921—1929) // СССР и Польша: Интернациональные связи — история и современность.— Москва, 1977.—С. 431—474.

¹⁰ **Чирко Б.В.** Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923-1930 рр) // Укр.істор. журн.-1988.- № 6.- С.68-77; **Чирко Б.В.** Національні меншості на Україні · 20—30 рр. // Укр.істор. журн.—1990.—№ 1.— С.51—64; Национальные меньшинства на Украине.— Киев, 1990.

¹¹ **Чирко Б.В.** Національні меншості на Україні у 20-ті на початку 30-х рр. (огляд документів в ЦДАЖР УРСР) // Архіви України.—1990.—№ 1.—С. 28—33; «Шкідництво різних націй»... (національні меншини

на Україні у 1920—30-х роках за документами ЦДАГО України // Архіви України.-1992.- № 4.-С.32-40.

¹² **Стронський Г.Й.** Польські національні сільради на Україні у 20-30-і роки // Проблеми слов'янознавства. — Львів. — Вип. 44. — 1992. — С.46—55; **Орокський Г.** Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20-30-і роки. — Тернопіль. — 1992. — 63 с.

¹³ **Кондрацький А.А.** Терор і переслідування щодо поляків на Україні в умовах Радянської влади // Україна: Короткі нариси з історії. — Київ, — 1992. — С.142-148; **Кондрацький А.А., Стронський Г.Й.** Польський національний район в історії і сучасності // Україна: Короткі нариси з історії— С83—111.

¹⁴ **Єременко Т., Чирко Б.** та інш. Поляки в Україні // Віче.—1991 —Лютий.— С.119-130; **Єременко Т.І.** Польське національне питання на Україні в 20-і рр. // Міжнародні зв'язки України; Пошуки та знахідки. — Вип.3.—1993; **Єременко Т.І.** Про участь польського населення України у підготовці до першого Всесвітнього з'їзду зарубіжних поляків у 1929 р. // Міжнародні зв'язки України: Пошуки і знахідки. — Вип. 4.— Київ, 1993.— С.113-122.

¹⁵ **Sobzak J.** Udział polaków w tworzeniu i umacnianiu państwowości radzieckiej w pierwszych latach jej istnienia (1917—1928).—Warszawa, 1972.

¹⁶ **Sierocka K.** Polonia radziecka 1917—1939. Z działalności kulturalnej i literackiej.—Warszawa, 1968.

¹⁷ **Morzy I.** Udział polaków w walce o władzę radziecką i w rozwoju ZSRR // Welki październik i polacy.—Poznań, 1987; **Zizak W.** Rozszeszczana polonia. Polacy w ZSRR 1917—1939.—Szczecin, 1990; **Siedlecki I.** Losy polaków w ZSRR w latach 1939—1986. — Bydgoszcz, 1990; Мniejszości polskie i polonija w ZSRR pod red H. Kubiaka. — Wrocław, Warszawa, Kraków, 1992; **Artur Patek.** Polacy w Rosji i ZSRR // Polonia w Europie. — Poznań, 1992.

¹⁸ **Iwanow M.** Перwszy народ укараны. Polacy w Związku Radzieckim 1921—1939.—Warszawa, Wrocław, 1991.

¹⁹ **Kaleniczzenko P.** Polacy w rewolucji październikowej i wojnie domowej na Ukrainie. 1917-1920.-Warszawa. 1969. 212-215.

²⁰ ЦДАВО України—Ф.413, оп.1, спр.6, арк.30; снрпЮ, арк.88.

²¹ ГАРФ.—Ф. 3316, оп. 20, снр.151 арх.70, 71

²² ЦДАВО України.—Ф.423, оп.1, спр.209, арк.1-70.

²³ Відділ рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім.М.Т.Рильського.—Ф.7, оп.1, од.зб.6, арк.1—18.

²⁴ ЦДАВО України. -Ф.р-27, оп.10, сир.858, арк. 17.

²⁵ Там само. —Ф. I, оп.2, снр. 3777, арх.24.

²⁶ Там само. —Ф.413, оп.1, снр.6, арк.30.

²⁷ До історії міжнаціональних процесів на Україні // Укр. іст. журн., 1990.-№ 8. - С.87, 88.

- ²⁸ ЦДАГО України.-Ф.1, оп.20, спр.1542, арк.1, 2.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ ЦДАВО України.-Ф.413, оп.1, спр.163, арк.1—4.
- ³¹ Там само.—Спр.148, арк.7.
- ³¹ Там само.—Спр.26, арк.15; спр.10, арк.37—37.
- ³³ Там само.—Ф.р—27, оп.10, спр.858, арк.18.
- ³⁴ До історії міжнаціональних процесів на Україні // Укр.іст.журн, 1991.—№ 1.—С.11.
- ³⁵ ЦДАГО України.-Ф.1, оп.1, спр.2496, арк.22, 24.
- ³⁶ ЦДАВО України.-Ф.413, оп.1, спр.318, арк.12, 13, 52—56.
- ³⁷ *Стронський Г.Й.* Польські національні сільради на Україні у 20—30-ті роки. // Проблеми слов'янознавства, 1992.—Вип.№ 44.—С 48-49.
- ³⁴ ЦДАВО України.—Ф.413, оп.1, спр.219, арк.2.
- ³⁹ Так само.—Спр.305, арк.22—27; ЦДАГО України.—Ф.1, оп.20, спр.298, арк.23.
- ⁴⁰ ЦДАВО України.—Ф.413, оп.1, спр.318, арк.3—7.
- ⁴¹ Там само.—Спр.305, арк.32—35.
- ⁴² Там само.—Спр.318, арк.1
- ⁴³ Там само.—Арк.3—7.
- ⁴⁴ Там само.—Спр.305, арк.41.
- ⁴⁵ Там само.—Спр.318, арк.1.
- ⁴⁶ Там само.—Ф.р—27, оп.10, спр.858, арк.19.
- ⁴⁷ Там само.—Ф.413, оп.1, спр.320, арк.77.
- ⁴⁴ Известия.—1991.—3 октября.
- ⁴⁹ Документальні матеріали // *Стронський Г.* Злет і падіння. Польський національний район в Україні у 20-30-і роки.—Тернопіль, 1992,-С 47, 48.
- ⁵⁰ ЦДАВО України.—Ф.413, оп.1, спр.6, арк.36.
- ⁵¹ *Кондрацький АЧ, Стронський Г.Й.* Польський національний район в Історії і сучасності // Україна. Короткі нариси з історії.—Київ, 1991 - С.85.
- ⁵² Итоги работы национальных меньшинств на Украине.—Харьков, 1927.-С 14.
- ⁵³ ЦДАВО України.—Ф.413, оп.1, спр.6, арк.39.
- ⁵⁴ Там само.—Ф.1, оп.3, спр.338, арк.19.
- " Там само.—Ф.413, оп.1, спр.6, арк.39.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Archiwum Akt nowych (далі ААН).—MSZ, sygn.6672, s.4.

- ⁵⁸ ЦДАВО України.—Спр.318, арк.5.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. - Ф.1, оп.20, спр.2496, арк. 68.
- ⁶⁰ ЦДАВО України.—Ф.413, оп.1, спр.318, арк.5; Радянська Волинь. —1927.—25 жовтня.
- ⁶¹ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине.—С.25.
- ⁶² Відділ рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії. —Ф. 7, оп.1, од.эб.6, арк. 1—23.
- ⁶³ Вісті. -1927. - 31 серпня.
- ⁶⁴ ЦДАВО України.-Ф.413, оп.1, спр.456, «рк.71.
- ⁶⁵ Там само. —Арк. 73, 74.
- ⁶⁶ *Василенко М.* Польський національний район ім. Мархлевського // Радянська Україна, 1930.- № 8-9.-С 55, 56.
- ⁶⁷ *Глинский А.Б.* Национальные меньшинства на Украине.—Харьков, Киев, 1931. - С. 46.
- ⁶⁸ *Василенко М.* Назв.праця.— С.60.
- ⁶⁹ ЦДАГО України.-Ф.1,оп.20, спр. 2688, арк. 80, 81.
- ⁷⁰ Там само.—Спр.2930, арк.41.
- ⁷¹ *Кондрацький А.А., Стронський Г.Й.* Назв.праця.—С.99,
- ⁷² *Василенко М.* Назв. праця.— С.59.
- ⁷³ ЦДАГО України.—Ф.1, оп.20, спр.2688, арк.83.
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ Там само.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ Революция и национальности. — 1930.—№ 6, — С.136.
- ⁷⁸ ЦДАВО України. - Ф.413, оп.1, спр.27, арк.97.
- ⁷⁹ Там само. —Ф.р-27, оп.10, спр. 858, арк. 21.
- ⁸⁰ Там само.
- ⁸¹ *Iwanow M.* Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939.-Wrocław, 199L.-S.176-19Z
- ⁸² ЦДАГО України.—Ф.1, оп.20, спр.2930 арк.31, 32.
- ⁸³ Радянська Волинь.—1929.—24 серпня.
- ⁸⁴ ЦДАГО України.—Ф.1, оп.20, спр.2930, арк. 10, 14-16, 18, 22, 24, 39.
- ⁸⁵ ЦДАВО України.-Ф.413, оп.1, спр.318, арк. Z
- ⁸⁶ *Tęgoborski W.* Polacy Związku Radzieckiego. -Moskwa, 1929.- S.184
- ⁸⁷ Державний архів Київської області (далі ДАКО)—Ф.218, оп.1, спр.11, арк. 52, 73.
- ⁸⁸ ЦДАГО України.—Ф.1, оп.20, спр.3492, арк.69.
- ⁸⁹ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств,—Харьков, 1927.—С.192—198.

- ⁹⁰ ААН. - MSZ, Sygn.6705, - S. 227-229.
- ⁹¹ ЦДАГО України.—Ф.1, оп. 20, спр. 2931, арк. 1
- ⁹² Там само. —Спр. 2988, арк. 37—44.
- ⁹³ ЦДАВО України. — Ф. 413, оп.1, спр. 367, арк. 47.
- ⁹⁴ ЦДАГО України.—Ф.1, оп.20, спр. 2688, арк. 80.
- ⁹⁵ Там само. — Спр.2930, арк. 44.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ Там само. — Спр 3096, арк. Z
- ⁹⁴ Там само. — Спр. 3184, арк.18.
- ⁹⁹ Там само. —Арк. 24.
- ¹⁰⁰ Там само. —Арк.18.
- ¹⁰¹ Там само. —Спр. 3096, арк.17.
- ¹⁰² Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. Стенографический отчет и постановления. — Харьков, 1931. - С.44.
- ¹⁰³ ЦДАВО України. - Ф . 413, оп.1, спр. 549, аркю1,2.
- ¹⁰⁴ ЦДАГО України.—Ф.1, оп.20, спр. 4171, арк.50.
- ¹⁰⁵ Вісті. - 1931. = 1 лютого.
- ¹⁰⁶ Радянська Волинь. —1939.—1 травня.
- ¹⁰⁷ Там само. —1931. —25 червня.
- ¹⁰⁸ ЦДАГО України.-Ф.1, оа20, спр.4171, арк.27, 28.
- ¹⁰⁹ **Кульчицький СВ.** Трагічна статистика голоду // Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — Київ, 1990.—С 78.
- ¹¹⁰ Голод 1932-1933 років на Україні.-С422, 440.
- ¹¹¹ Там само. - С559.
- ¹¹² ЦДАГО України. — Ф.1, оп.20, спр.341, арк.144, 157.
- ¹¹³ Там само. — Арк. 191.
- ¹¹⁴ Там само. - Арк. 326, 327.
- ¹¹⁵ Там само. — Спр.12, арк.280.
- ¹¹⁶ ДАКО. — Ф. р.-144, оп.1, спр. 720, арк. 16.
- ¹¹⁷ **Глинский А.В.** Назв. праця. —С.46.
- ¹¹⁸ Коллективизация і голод на Україні 1929—1935. Збірник документів і матеріалів. — Київ, 1992.—С.310, 311.
- ¹¹⁹ **Василенко М.** Назв. праця..—С. 57.
- ¹²⁰ ЦДАГО України.-Ф.1, оп.1, спр,548, арк.2.
- ¹²¹ Известия.—1991.—3 октября.
- ¹²² Голод 1932-1933 років на Україні--С.414-415.
- ¹²³ Там само. —С 545—550.

- ¹²⁴ Документальні матеріали. — С.52.
- ¹²⁵ Там само. - С.53.
- ¹²⁶ ЦДАГО України, —Ф.1, оп.20, спр.384, арк.4.
- ¹²⁷ Документальні матеріали... — С.57.
- ¹²⁸ Там само. — С.58.
- ¹²⁹ ЦДАГО України.—Ф.1, оп.6, спр.509, арк.55.
- ¹³⁰ Там само. —Оп.20, спр.4171, арк.27.
- ¹³¹ Пролетарська правда.—1932.—8 січня.
- ¹³² *Клейнер И.* Польський театр // Революция и национальности. —1934.—№ 11.—С. 96; Вісті—1932.—2 червня; Радянська Волинь.—1934.—27 квітня; 26 серпня; Trybuna Radziecka. —1937.—20 stycznia; 6 lutego.
- ¹³³ ЦДАГО України. - Ф.1, оп.6, спр.463, арк. 51, 52.
- ¹³⁴ Там само. —Оп.7, спр. 345, арк. 36.
- ¹³⁵ Там само. —Спр.384, арк.4; оаіб, спр. 12, арк.278.
- ¹³⁶ Там само. —Спр.12, арк. 334, 335.
- ¹³⁷ Там само. — Оп.6, спр.463, арк.2—4.
- ¹³⁴ Там само. — Ф.1, оп.1, спр. 548, арк. 64, 65.
- ¹³⁹ Там само. — Оп.16, спр.12, арк.291
- ¹⁴⁰ Там само. —Ф.1, оп.1, спр, 422, арк. 59, 87.
- ¹⁴¹ Там само. —Оп.16, спр. 37, Арк. 35—151
- ¹⁴² Там само. —Спр. 11, арк. 316.
- ¹⁴³ Там само. —Спр.12, арк. 268.
- ¹⁴⁴ Там само. —Арк. 314.
- ¹⁴⁵ Там само. —Арк. 341
- ¹⁴⁶ Там само. —Арк. 341
- ¹⁴⁷ Там само. —Арк.291
- ¹⁴⁴ Там само. —Арк. 346.
- ¹⁴⁹ Там само. —Арк. 49, 50.
- ¹⁵⁰ *Бугай М.Ф.* Депортації населення з України (30-50-ті роки) // Укр. іст.журн, 1990.-№ 10.- С.34.
- ¹⁵¹ *Кондрацький А.А.* Терор і переслідування поляків на Україні в умовах радянської влади // Україна. Короткі нариси з історії. — Київ, 1991—С.145.

ЗМІСТ

Вступ	3
1, Становищ польського населення в Україні в 20-ті роки	8
2. Створення польського національного району та його становище в 20-ті роки	20
3. Розвиток польської культури у 20-ті роки	30
4. Нові напрямки у національній політиці радянської влади наприкінці 20-х років	36
5. Проведення колективізації та ліквідація польських сільських рад	43
6. Мархлевський район у 30-ті роки	49
7. Культурне життя польського населення у 30-ті роки	55
8. Репресії проти поляків та їх депортація	60
Заключення	66

Підписано до друку Формат 60x84 1/16
Умдрук. арк.-4,1 в Обл. вид-арк. 4,5
Тираж 300 Зам. іу 1993 р Ціна договірна
Поліграф, д-ця Іи-іу історії України НАН України
Київ-1, Грушеаського, 4